

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра української філології та славістики

Кваліфікаційна робота
з української мови на тему:

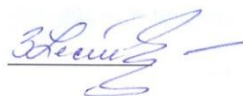
**«ФРАЗЕМИКА ХИМЕРНОЇ ПРОЗИ ЄВГЕНА ГУЦАЛА:
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ»**

Студентки групи СОукр 56-19
факультету слов`янської філології
за освітньо-професійною програмою «Українська
мова і література», англійська мова, редагування
освітніх видань,
спеціальністю 014 Середня освіта,
спеціалізацією Українська мова і література.
Форма здобуття освіти: денна
Будківської Вікторії Сергіївни

Допущена до захисту
«26» листопада 2020 року

Науковий керівник:
доктор філологічних наук,
професор Валюх Зоя Орестівна

Завідувач кафедри

Валюх З.О.

(підпис)

(ПІБ)

Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ЄКТС _____

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ФО – фразеологічна одиниця

ТФО – трансформована фразеологічна одиниця

МФО – модифікована фразеологічна одиниця

ВФО – варіант фразеологічної одиниці

УФО – узуальна фразеологічна одиниця

СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с. – (Словники України).

ПЧ – «Позичений чоловік» (книга перша химерної трилогії Є. Гуцала)

ПЖФ – «Приватне життя феномена» (книга друга химерної трилогії Є. Гуцала)

ПП – «Парад планет» (книга третя химерної трилогії Є. Гуцала)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ.....	8
1.1. Специфіка фразеології національної мови.....	8
1.2. Поняття фразеологізму та основні підходи до його визначення.....	14
1.3. Особливості індивідуально-авторського використання фразеологізмі.	22
1.4. Українська химерна проза як об'єкт дослідження.....	25
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХИМЕРНІЙ ПРОЗІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА	31
2.1. Семантичні особливості стійких сполучень слів	31
2.2. Афоризми, прислів'я і приказки як показник фольклорності.....	37
2.3. Синонімія і антонімія фразеологічних одиниць.....	41
2.4. Граматична структура ФО	43
Висновки до розділу 2	45
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ АВТОРСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	47
3.1. Структурно-семантичні трансформації фразеологізмів	47
3.2 . Прийом заміни компонентів.....	49
3.3. Розширення та звуження компонентного складу фразем	51
3.4. Контамінація фразеологічних одиниць	57
Висновки до розділу 3	61
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	67
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	74
SUMMARY	75

ВСТУП

Актуальність обраної теми дослідження. Мова художніх творів є потужним джерелом збагачення загально-національної фразеології. Авторська специфіка у використанні мовних засобів зумовлена загальним станом мови відповідної епохи й тим літературностильовим напрямом, до якого належить письменник.

У 60-80-х рр. ХХ століття формується і активно входить у літературний обіг химерна проза, і одразу згуртовує літературознавців, які почали досліджувати її особливості, мову художніх творів, її спільні і відмінні риси із бароковою літературою. Зокрема, Л. Лавринович говорив про те, що химерія стала своєрідним «засобом виходу за межі тоталітарного соцреалістичного тиску у русло іншої мовної реальності, що давав можливість бодай на поетикальному, стильовому рівнях виявляти творчу свободу» (Лавринович 2006, с. 270).

Становленню фразеології сприяло здійснене у працях мовознавців (Ф. Буслаєва, І. Срезневського, О. Потебні, П. Фортунатова, О. Шахматова, Л. Щерби, Л. Булаховського) спостереження над тими чи іншими семантичними і граматичними особливостями стійких сполучень слів, висловлювалися думки про природу їхньої стійкості і відтворюваності.

Значний внесок у розроблення теоретичних питань зробили такі дослідники: В. Архангельський, О. Бабкін, В. Жуков, Л. Ройзензон, Л. Скрипник, І. Чередниченко, М. Шанський та багато інших. Наукові основи класифікації фразеологічних одиниць (далі – ФО) були вироблені Л. Булаховським, В. Виноградовим, Б. Ларіним, Г. Удовиченком.

У фразеології розроблено досить багато класифікацій сталих сполук. У їхню основу покладено різне розуміння обсягу цієї галузі лінгвістики та різні критерії класифікації. Залежно від того, який критерій покладено в основу

кожної з них, сформувалися класифікації: семантична (Ш. Баллі, В. Виноградов, В. Жуков, Б. Ларін, М. Шанський), структурна (М. Тагієв), структурно-семантична (О. Кунін, І. Чернишова), граматична (В. Архангельський, О. Молотков), функціональна (С. Гаврин, О. Смирницький), генетична (Л. Булаховський), ідеографічна (Ю. Прадід, В. Ужченко), стилістична (О. Ахманова, Л. Булаховський, В. Виноградов, М. Шанський).

Письменники, що працювали у жанрі химерії, мали на меті сформувати власне український напрям, який би чітко говорив про національну приналежність і формував громадську свідомість українця. Свою позицію Є. Гуцало сформулював у трилогії «Позичений чоловік» (1981) (далі – ПЧ), «Приватне життя феномена» (1982) (далі – ПЖФ), «Парад планет» (1984) (далі – ПП). Ці книги сформували якісно новий пласт у розвитку української літератури, яка стала новою сторінкою розвитку української химерної прози.

Відтак, можемо говорити про те, що мова художніх творів є основою творення української літературної мови загалом, допоможе збагатити українську мову новими лексемами і фразеологізмами. Саме у цьому і виявляється актуальність і своєчасність обраної теми дослідження.

Мета роботи – вивчити структурно-семантичні та функційні особливості фраземіки химерної прози Є. Гуцала.

Для досягнення мети виконано такі **завдання**:

- проаналізовано специфіку фразеології національної мови;
- опрацьовано поняття фразеологізму та основні підходи до його визначення;
- досліджено особливості індивідуально-авторського використання фразеологізмів;
- виявлено особливості використання прислів'їв і приказок як елементу шаблонності;

- з'ясовано особливості граматичної структури ФО;
- досліджено структурно-семантичні трансформації ФО.

Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці творів Є. Гуцала.

Предметом дослідження є лінгвокультурологічні, структурні та семантичні особливості фразеологічних одиниць.

Матеріал дослідження: українські фразеологізми (загальний обсяг близько 400 одиниць), одержані шляхом суцільної вибірки з химерної трилогії Є. Гуцала «Позичений чоловік» (1981), «Приватне життя феномена» (1982), «Парад планет» (1984).

Методи дослідження. Крім загальнонаукових аналізу і синтезу, у роботі використані такі методи, як метод **фразеологічного аналізу** – для виявлення фразеологічності словосполучення; **структурний і семантичний методи** – для аналізу текстової інтеграції фразеологізмів; **зіставний аналіз** – для зіставлення узуальних і авторських (оказіональних) ФО; для встановлення авторських інтенцій і текстотвірних потенцій трансформованих ФО застосовано метод **контекстологічного (контекстуального) аналізу**; для коректної інтерпретації фразеологічного значення використано метод **фразеологічної ідентифікації**.

Наукова новизна дослідження. Кваліфікаційна робота містить комплексний аналіз особливостей функціонування фразеологізмів у творчому доробку Є. Гуцала.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані під час підготовки до практичних і лекційних занять із практичної стилістики у ЗВО. Окрім того, результати роботи можуть стати в нагоді під час вивчення теми авторського стилю і авторської манери письма на заняттях з теорії літератури у ЗВО.

Апробація результатів дослідження. Одержані теоретичні та практичні відомості пройшли апробацію на Міжнародній студентській науково-практичній конференції “Ad orbem per linguas. До світу через мови” 17 – 18 червня 2020 р. Тези “Фраземіка химерної прози Євгена Гуцала (на матеріалі роману «Позичений чоловік»” надруковано у збірнику Матеріалів конференції «Світ як інтертекст». Київ, 2020. С.11 - 13.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів із підрозділами, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, а також списку джерел ілюстративного матеріалу. Загальна кількість сторінок – 76.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

1.1. Специфіка фразеології національної мови

В останні десятиліття можна констатувати наявність інтересу в лінгвістиці до вивчення природних мов як проекції національного світобачення (Глуховцева 2008, с. 118). У зв'язку з цим виник термін «картина світу», під яким зазвичай розуміють цілісний, глобальний образ світу, що є результатом всієї духовної діяльності людини, всіх її контактів зі світом – побутових контактів, предметно-практичної діяльності, споглядання, сприйняття світу (Давиденко 1992, с. 55).

Термін «картина світу» виявився дуже ємним, зручним, функціонально мобільним для репрезентації тих мовних сутностей, які є аспектом категоризації і концептуалізації світу, є результатом дослідно-пізнавальної діяльності людини. Він широко використовується у роботах філологів, філософів, культурологів, психолінгвістів, когнітологів та інших фахівців.

Картина світу знаходить своє відображення у мові, що дозволяє говорити про мовну картину світу. За визначенням О. Кібріка, «мовна картина світу – це історично сформована у повсякденній свідомості даного мовного колективу і відображена у мові сукупність уявлень про світ, певний спосіб концептуалізації дійсності» (Кібрік 2002, с. 27).

Особлива роль при вивченні мовної картини світу відводиться лексикології і зокрема фразеології, оскільки саме фразеологізми «...асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами, міфологемами та ін. і у вживанні у мові відтворюють характерний для тієї чи іншої лінгвокультурної спільності менталітет» (Мороз 2002, с. 9). Фразеологізми відіграють важливу роль у виявленні національно-культурних

особливостей. Фразеологічні одиниці, відображаючи у своїй семантиці тривалий процес розвитку культури народу, фіксують і передають від покоління до покоління культурні установки і стереотипи, еталони і архетипи. Фразеологічні номінації містять великий обсяг «згорнутої» культурно-маркованої інформації, оскільки актуалізують соціально більш релевантні явища на певному етапі розвитку суспільства. На цій підставі постулюється наявність особливої, фразеологічної картини світу, яка особливо яскраво розкриває національно-культурну специфіку різних мов (Папіш 2006, с. 89).

Отже, фразеологічну картину світу розглядають як частину цілісної мовної картини світу, виражену фразеологічними засобами мови.

Фразеологія – галузь лінгвістичної науки, яка віддавна привертає увагу дослідників, бо містить найбільше суперечливих поглядів на окремі її аспекти, починаючи з визначення обсягу, структури, семантики фразеологічних одиниць тощо. Фразеологія – це невичерпне, багатоаспектне і складне явище, чим зумовлене існування різних напрямів у її дослідженні.

Фразеологізми найбільш яскраво відображають світобачення і світорозуміння носіїв мови, їхню культуру. Вони охоплюють знання людини про світ, її уявлення про світоустрій. Особливість таких знань полягає у тому, що вони є не просто акумульованими знаннями, а, швидше, результатом їхнього образного переосмислення.

На сьогоднішній день відомі кілька підходів до виявлення національно-культурної складової фразеологічних одиниць, що мають різну методологічну базу, різні методи дослідження, які відрізняються один від одного ступенем охоплення фразеологічного матеріалу.

У межах лінгвокраїнознавчого підходу (Я. Баран, М. Зимомря, О. Білоус та ін.) виокремлюють і класифікують без екстралінгвістичних факторів, відображених у компонентному складі фразеологічних одиниць,

реалії, характерні для конкретної культури і належать до фонових знань носіїв мови, що визначають національно-культурну своєрідність фразеологізмів (Папіш 2006, с. 89).

В основі контрастивного підходу (В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.) до виявлення національно-культурної своєрідності фразеологізмів лежить зіставлення фразеологізмів різних мов з метою визначення загального (наприклад, фразеологічних інтернаціоналізмів, аналіз фразеологічних паралелізмів у різних мовах, розгляд причин їхнього виникнення, аналіз видів еквівалентності фразеологізмів) і відмінностей, які і складають національно-культурну своєрідність фразеологічних еквівалентів мов, що зіставляються.

Лінгвокультурологічний підхід (В. Телія) орієнтований на вивчення співвідношення фразеологізмів і знаків культури. Він актуалізує значення системи еталонів, стереотипів, символів та ін. для опису культурно-національної специфіки фразеологічної системи. Так, В. Телія розуміє глибинний сенс існування фразеології у системі будь-якої мови як здатність фразеологізмів виконувати роль експонентів культурних знаків, не тільки синхронно включаючись у діючу систему культурно-національного світорозуміння, а й транслуючи її фрагменти з покоління у покоління, беручи участь тим самим у формуванні світорозуміння, як окремої мовної особистості, так і мовного колективу. На думку В. Телія, основною метою лінгвокультурологічного аналізу фразеологічних одиниць є «виявлення і опис культурно-національних конотацій, узуально супроводжуючих значення у формі образних асоціацій з еталонами, стереотипами й іншими культурними знаками і співвідносяться один з одним за допомогою когнітивних процедур, які надають цим конотаціям осмислення» (Телія 1996, с. 112).

Когнітивний підхід (О. Мельничук, В. Коломієць та ін.) використовує когнітивні процедури для глибшого рівня лінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів. У когнітивній парадигмі фразеологізм розуміють як мікротекст, що структурується у ході інтерпретації носієм мови всіх типів семантичної інформації фразеологізму у семантичному просторі культурного знання, що належить суб'єкту мовного спілкування. Когнітивний підхід до виявлення національно-культурної своєрідності фразеологізмів передбачає аналіз окремих фразеосемантичних полів з метою опису у їхніх межах фразотворчих моделей, сукупність яких показує як національні особливості мовного членування світу, так і особливості лінгвокреативного мислення при створенні кожного окремого фразеологізму.

Когнітивний підхід – це спосіб дослідження менталітету нації. Національнокультурна своєрідність фразеології у межах цього підходу є особливістю функціонування мовного мислення, особливості образної картини світу (Юрик 2020).

Існує безліч робіт, присвячених вивченню фразеології на матеріалі слов'янських, германських, романських, тюркських та багатьох інших сімей і груп мов, у основу яких покладено той або інший підхід. Значна частина цих робіт тією чи іншою мірою залучає методи дослідження і процедури всіх чотирьох підходів, що дає змогу дати більш повну картину національно-культурних особливостей фразеологічної системи мови.

Ці роботи виявляють універсальне, загальнолюдське й індивідуальне, національно-специфічне у фразеологічній картині світу, пропонують критерії класифікації фразеологічних одиниць з метою виявлення їхньої національно-культурної специфіки (Папіш 2006; Юрик 2020), описують випадки, де національно-культурна складова дійсно є значущим елементом семантики і прагматики ідіоми (Черниш 2003, с. 102), аналізують внутрішню форму ідіоми, її образну складову (Юрик 2020), досліджують структурно-

семантичні, когнітивно-прагматичні, лінгвокультурологічні, стилістичні, емоційні та експресивні, а також дискурсивні особливості фразеологічних одиниць (Папіш 2006, с. 90). Ці роботи досліджують семантику і прагматику фразеологізмів як особливих знаків мови і культури, показуючи як культурне значення у змісті фразеологізмів корелюється з іншими рівнями значення, доводячи, що в образі фразеологізмів виражаються ті чи інші культурні смисли, зберігаються їхні мотиваційні джерела.

У низці робіт розглядаються парадигматичні відношення фразеологізмів у межах фразео-семантичних і асоціативних полів (Папіш 2006, с. 90).

У дослідженні А. Баранова і Д. Добровольського, наприклад, розглядається типологія фразеологізмів, де на основі проведеного аналізу категорії ідіоматичності і стійкості формулюється поняття ідіоми, дається уявлення і про інші типи фразеологічних одиниць, указуються важливі семантичні і прагматичні відмінності прислів'їв від ідіом різних типів, зокрема від приказок (Баранов 2008, с. 11).

Низка робіт присвячена дослідженню фразеологічного складника індивідуальної мовної картини світу письменника (авторської картини світу) (Телія 1996, с. 28), фразеологічної картини окремого художнього твору, друкованого видання, наочно характеризує сучасний стан українського соціуму (Телія 1996, с. 69-71).

Комплекативний метод дослідження фразеології був розроблений С. Гавриним. Згідно з ним виділяють три типи спеціалізованих компліктивів, або сполучення слів:

- 1) експресивно-образні,
- 2) еліптичні,
- 3) гносеологічні (афоризми, складні терміни) (цит. за: Гамзюк 2020, с. 64).

С. Гаврин виділяє також змішані типи комплективів, які за своїми ознаками не відповідають жодному із трьох зазначених груп. Наприклад: *яблуко від яблуні недалеко падає*.

В основу комплективного методу покладені такі принципи:

а) специфіка фразеологічних одиниць розкривається шляхом виявлення їхньої основної функції;

б) комплективні фразеологічні якості мовних одиниць знаходяться у певних систематичних відношеннях, що є основою принципу системного опису фразеології.

Метод фразеологічної ідентифікації був вперше запропонований у 1964 р. Автором цього методу є О. Кунін. Він служить для виявлення фразеологічності того чи іншого сполучення слів та приналежністю його до ідіом, встановлення тотожностей слів і синтаксичних конструкцій, які утворюють фразеологізми, з їхніми вільними аналогами.

Цей метод ґрунтується на різних типах фразеологічних значень, співвідношенні елементів до всієї структури, а також допомагає виділяти фразеологізми серед складних слів та словосполучень. В ідіомах семантична стійкість виражається у повному або частковому переосмисленні.

В історії мови існує чимало випадків, коли фразеологічні одиниці виникали внаслідок найнеймовірніших асоціацій. Виявити логіку у розвитку такого типу асоціативних рядів буває часом зовсім неможливо навіть при ґрунтовному психо-лінгвістичному аналізі.

Передача саме національно забарвлених фразеологізмів викликає найбільші труднощі при перекладі, оскільки такі ФО були народжені за допомогою різних культурних традицій. Часто для утворення ФО з однаковою чи схожою семантикою слугували абсолютно різні джерела. Оскільки простий переклад тексту, у якому міститься той чи інший фразеологізм із національно-специфічним змістом, є в більшості випадків

недостатнім для його інтерпретації, дослідження культурно-національної конотації ФО повинно проводитися з урахуванням як мовних, так і позамовних чинників. З цією метою при дослідженнях фразеологізмів застосовується лінгвокраїнознавчий коментар фразеологічного значення досліджуваних мовних одиниць для уточнення їхньої семантичної структури.

За допомогою методу лексикографічного аналізу порівнюються лексикографічні експлікації значень досліджуваних мовних одиниць у словниках, виданих у різні періоди, з метою встановлення достовірності їхньої семантики, а також підтвердження гіпотези про структурні й семантичні видозміни ФО.

Тобто, фразеологічна картина світу активно досліджується у сучасній лінгвістиці при залученні лінгвокраїнознавчого, контрастивного, лінгвокультурологічного та когнітивного підходів на матеріалі однієї чи кількох мов.

Ці дослідження дають змогу з'ясувати перелік образів, стереотипів, сформованих у фразеологічних картинах світу цих мов у зв'язку зі збереженням певних культурних асоціацій і конотацій у межах семантики фразеологізмів.

1.2. Поняття фразеологізму та основні підходи до його визначення

Існують різні підходи до визначення і класифікації фразеологічних одиниць.

Слід зазначити, що термін “фразеологізм” походить від давньогрецьких слів “*phrasis*” – вислів та “*logos*” – слово. За визначенням «Сучасної термінологічної енциклопедії», фразеологізмами слід вважати «стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані у мовленні словосполучення або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є

репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» (Гамзюк 2020, с. 64).

Фразеологічний склад мови вивчає спеціальний розділ мовознавства, який має назву “фразеологія”. Фразеологія вивчає семантичні, структурні, функціональні, комунікативні особливості фразеологічних одиниць, а також закономірності виникнення і творення фразеологізмів. Фразеологія виокремилась як лінгвістична дисципліна на початку ХХ ст. У книзі відомого швейцарського вченого Ш. Баллі “Французька стилістика” вперше представлено спробу обґрунтувати фразеологію як самостійну лінгвістичну дисципліну, здійснити класифікацію фразеологізмів і розробити методикку ідентифікації фразеологізмів з їхніми аналогами – вільними синтаксичними словосполученнями. У вітчизняній мовознавчій науці фразеологічна проблематика почала розроблятися такими вченими, як О. Потебня, О. Шахматов, Л. Булаховський та інші (Кочерган 2000, с. 112).

Проте вчені й досі не дійшли згоди в тому, що ж, все-таки, слід вважати фразеологізмом. Одна група вчених залучає до фразеологізмів лише словосполучення з узагальнено-переносним значенням, яке не можна розкласти на частини (“*ловити тав*” – бути неуважним, “*дати гарбуза*” – відмовити) (Кочерган 2000, с. 112).

Учені дають різні визначення поняттю «фразеологізм». За визначенням К. Авербух, фразеологізм – це «стале поєднання слів чи речень, що відтворюється у мові із повним або частковим переосмисленням значення» (Авербух 2009, с.10). Як слушно зауважує Д. Добровольський, «на відміну від вільного словосполучення, у ФО лексичне значення має не кожне слово окремо, а все словосполучення у цілому. Тому у реченні він є одним членом речення» (Баран 2008, с. 47). Найбільш загальними ознаками ФО називають «мовну стійкість, семантичну цілісність і роздільну оформленість» (Артеменко 2015, с. 8).

Фразеологізм – це поняття, яке набагато важче пояснити, ніж слово. Тому особливості фразеологізмів потребують особливих методів вивчення. Метод – це система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні і практиці, тобто спосіб організації теоретичного і практичного освоєння дійсності (Артеменко 2015, с. 8). Методи дослідження фразеологізмів стосуються насамперед засобів їхнього вичленування, встановлення характеристик, властивостей і диференційних ознак.

І. Чернишова характеризує фразеологізми як «стійкі відтворювані роздільно оформлені поєднання слів різних структурних типів з одиничною сполучуваністю компонентів, значення яких виникає у результаті семантичного перетворення компонентного складу» (цит. за: Артеменко 2015, с. 8-9).

Друга група вчених вважає фразеологічними одиницями будь-які словосполучення, відтворювані у готовому вигляді – навіть такі словесні штампи, як “добро пожаловать” (у російській мові) або “вельмишановне товариство” (в українській). Прихильниками такої думки щодо фразеологічних одиниць є, наприклад, такі дослідники, як В. Мокієнко, В. Юрик (Юрик 2020).

Третя група вчених (Л. Скрипник, С. Кенесбаєв) залучає до фразеологічних одиниць також приказки, прислів'я, скоромовки, загадки, замовляння, крилаті вислови, афоризми та літературні цитати.

Метод вивчення фразеологічних одиниць вперше запропонувала Н. Амосова. Вона розробила контекстологічний метод вивчення фразеологізмів, який ставив за мету позбутися логіко-семантичного трактування явища (Цит. за: Артеменко 2015, с.9). Основні його принципи повинні лягти в основу будь-якого методу вивчення фразеології: вивчення

фразеологічних одиниць в умовах їхнього вживання у реченні, вивчення контекстуальної взаємодії слів, а також врахування специфіки мови. Умови постійного контексту дають змогу класифікувати фразеологізми. Так словосполучення “широка коса” може означати смугу суходолу, волосся та знаряддя для косіння трави.

Дослідження показало, що у лінгвістичній літературі як синонімічні терміни «фразеологічна одиниця» і «фразеологізм» вживають також терміни «ідіома» (від грец. *idioma* «своєрідне вираження») і «ідіоматика» – наука про ідіоми. «Ідіома – це одиниця, представлена формою, значенням і функцією. Що стосується значення, то його недодаткова, невмотивована, але інтегральна характеристика не може бути виведена зі значень його складових» (Баллі 1961, с. 44). Але ці терміни не настільки поширені у науковій літературі, оскільки вони багатозначні і різними дослідниками тлумачаться по-різному.

Відтак, єдиного визначення терміна «фразеологічна одиниця» не існує. Сьогодні терміном «фразеологізм» позначають кілька різнорідних типів словосполучень, і «досить розмиті множини цих словосполучень об'єднані виконуваною ними знаковою функцією, що можуть семантично «перетікати» один в одного у своїх периферійних сферах і вдаватися до лексико-семантичної галузі мови» (Баллі 1961, с. 44):

- ідіоми – повністю переосмислені образні вислови (*як сир у маслі, знімати вершки, дірка від бублика*);
- фразеологічні сполучення, у яких переосмислене одне зі слів-компонентів (*ось так журавлина, набриднути як гірка редька*);
- мовні штампи, задані певним стилем і епохою (*картопля в мундирі, гарматне м'ясо*);

- паремії (прислів'я і приказки), що мають пряме і переносне значення (*заварив кашу – не шкодує масла; не розбивши яєць, не зробиш яєчні; хліб-сіль їж, а правду ріж*);

- кліше – «мовні заготовки», пов'язані з узусом спілкування у певних ситуаціях (*хліб-сіль, пуд солі з'їсти, піч як млинці, каші не зварши*);

- крилаті слова – афористичні образні вислови, які належать певному авторові або анонівному літературному джерелу (*хліб наш насущний, манна небесна, заборонений плід*) (Бардукова 2016, с.102).

Одним з найбільш дискусійних питань фразеології до сьогодні залишається питання про те, чи може ФО мати структуру речення і володіти комунікативним значенням. Окремі лінгвісти залучають до фразеологізмів тільки ідіоми і фразеологічні сполучення з жорстко фіксованим одиничним зчепленням компонентів, залучаючи інші види стійких сполучень до нефразеологічних конструкцій. Найбільші суперечки викликає включення у фразеологічний склад прислів'їв, приказок і крилатих слів.

Так, Н. Амосова не включає до складу фразеології стійкі звороти з цільнопредикативною структурою. Таких самих поглядів дотримуються А. Бабкін, А. Молотков, В. Жуков. Не поділяють цю думку С. Гаврин, О. Кунін, А. Назарян, Н. Шанський, В. Виноградов, І. Чернишова, Є. Арсентьева, Л. Сакаєва, які вважають, що неправомірно виключати зі складу фразеології стійкі поєднання слів, структурно організовані як речення, якщо вони мають усі конститутивні ознаки.

Уперше семантичну класифікацію фразеологізмів було розроблено швейцарським лінгвістом Ш. Баллі, який науково обґрунтував необхідність спеціального вивчення стійких словосполучень. Учений зазначає: «Якщо у якому-небудь словосполученні кожна графічна одиниця частково або повністю втрачає своє значення й тільки сполучення у цілому зберігає чіткий

смысл, то ми можемо стверджувати, що маємо справу з фразеологічним виразом» (Баллі 1961, с. 102).

З-поміж усіх словосполучень лінгвіст виокремлює чотири типи:

- 1) вільні словосполучення;
- 2) звичні сполучення (з відносно вільним зв'язком компонентів);
- 3) фразеологічні ряди (ряди лексем, у яких поняття, що розташовані поряд, зливаються практично в одне семантичне значення);
- 4) фразеологічні єдності (сполучення лексем із втратою їх початкового лексичного значення і переформатування в єдине поняття, що є семантично нечленованим).

Саме Ш. Баллі вперше визначив зовнішні та внутрішні ознаки фразеологізмів, тобто структурні та семантичні їхні властивості (Баллі 1961, с. 87).

Однією з найвідоміших класифікацій фразеологічних одиниць з погляду їхньої семантики є класифікація, запропонована академіком В. Виноградовим. У її основі лежить ступінь видозміни значення слова у різних синтаксичних і стилістичних умовах фразоутворення. Маючи єдине значення в цілому, фразеологічні одиниці не є однаковими з погляду з'єднаності компонентів і співвіднесеності семантики всього вислову зі значенням його окремих складників-компонентів. Ураховуючи це, В. Виноградов розрізняє три групи фразеологічних одиниць: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення (Виноградов 1977, с. 22).

За твердженням ученого, фразеологічні зрощення – абсолютно неподільні, нерозкладні, немотивовані фразеологічні одиниці, у значенні яких — немає ніякого зв'язку, навіть потенційного, зі значенням їхніх компонентів (Виноградов 1977, с. 25). Їхня нерозкладність викликана наявністю у складі невживаних або відмерлих, незрозумілих слів,

граматичних архаїзмів, лексичних значень компонентів, що не мають відношення до розуміння цілого, дією експресивної індивідуалізації (Важеніна 2009, с. 125).

Фразеологічні єдності – «семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких певною мірою мотивоване значенням компонентів. У них значення цілого пов'язане з розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, потенційного смислу слів» (Важеніна 2009, с. 125-126).

Фразеологічні сполучення – «фрази, створені за допомогою реалізації зв'язаних значень слів. У них значення слів виокремлюється чіткіше, різкіше, вони аналітичні» (Важеніна 2009, с. 126).

Прислів'я та приказки за В. Виноградовим взагалі не виокремлюються в окрему групу фразеологізмів.

До цих трьох типів фразеологічних одиниць Н. Шанський (Шанський 1996) додає ще один – фразеологічні вирази – стійкі за складом і вживанням ФО, які не тільки є семантично подільними, але й цілком складаються зі слів з вільним значенням: *сам кашу заварив, сам її і розхльобуй*.

До складу четвертого типу ФО входять стійкі фрази різних структурних типів, що мають різні семантичні функції (паремії, крилаті фрази, фрагменти художніх текстів і т.д.).

Чотиричленна семантична класифікація В. Виноградова-Н. Шанського визнається більшістю фразеологів і є загальноприйнятою у сучасній українській мові.

Найважливішою особливістю ФО є повністю або частково переосмислене значення. Переосмислений характер значення ФО встановлюється шляхом її накладення на змінне поєднання слів, яке лягло в її основу. У разі відсутності таких, – шляхом порівняння значення

фразеологізму з буквальними значеннями його компонентів. Під переосмисленням розуміється будь-який відхід від буквального значення.

Повне або часткове переосмислення значення властиве також змінним сполученням слів і, зокрема, авторським утворенням, проте характер подібного переосмислення принципово відрізняється від переосмислення значення ФО. Фразеологічне значення є фактором мови, а не мовлення. Воно властиве утворенням, для яких характерна фразеологічна стійкість. Стійкість фразеологічного значення тісно пов'язана зі стійкістю лексичного складу ФО.

Аналіз досліджень показав, що термін “фразеологізм” увів французький мовознавець Ш. Баллі. Хоча, вітчизняний вчений О. Потебня ще раніше поставив питання про знаковий характер фразеологізмів, виклав міркування з приводу їхньої “внутрішньої форми”, вивчав їхнє значення, а В. Виноградов запровадив термін “фразеологічна одиниця” і запропонував ґрунтовну класифікацію фразеологізмів.

Основними функціями фразеологізмів, як визначив С. Гаврин, є:

- образно-виразова і одночасно емоційноекспресивна функція;
- лаконізуюча функція;
- уточнююча функція;
- функція полегшення конструювання мовлення.

Вчений І. Анічков (цит. за: Артеменко 2005, с. 11-12) сформував класифікацію фразеологізмів, котра базувалась здебільшого на структурних параметрах. Він виокремив три типи словосполучень:

- 1) словосполучення, що складаються з одного повнозначного та одного неповнозначного слова;
- 2) сполучення двох повнозначних слів;
- 3) словосполучення трьох або більше повнозначних слів, що мають структуру речення, а також сполучення кількох речень.

Б. Смирницький (цит. за: Артеменко 2005, с. 12-13) виокремлює три групи словосполучень:

- фразеологічні одиниці;
- звичайні (традиційні) словосполучення;
- власне ідіоми.

Незважаючи на досить велику кількість різних класифікацій фразеологічних одиниць, як з погляду їхньої структури та складу, так і з погляду їхніх характерних особливостей, єдиної та загальноприйнятої класифікації фразеологізмів на сьогоднішній день поки що не створено.

1.3. Особливості індивідуально-авторського використання фразеологізмів

Антропоцентричний підхід, прийнятий у більшості сучасних досліджень у галузі лінгвістики, безумовно, позначився і на фразеології як самостійному розділі мовознавства. Крім традиційних структурно-семантичного і порівняльного зараз активно розвиваються культурно-національний, гендерний, концептуальний, комунікативно-прагматичний, фразеографічний аспекти аналізу фразеологічного матеріалу.

Проблема дослідження фразеологічного багатства мови у художніх текстах тісно пов'язана з такими дисциплінами, як стилістика, лінгвістика тексту та перебуває на перетині двох наук – мовознавства та літературознавства. Художній текст має всі загальнотекстові характеристики: структурно-сміслову єдність, упорядкованість одиниць і складових частин, комунікативну спрямованість (Богданов 2016, с. 89).

Критерієм класифікації індивідуально-авторських перетворень, що послугувало основою для створення класифікацій А. Ломова і Ю. Маркітанова, є ступінь авторської обробки фразеологічних одиниць. А. Ломов говорить про три ступені трансформації ФО: «нульова», «середня»,

«вища», у той час як Ю. Маркітанов виокремлює ФО першого ступеня перетворення, ФО другого ступеня перетворення, ФО третього ступеня перетворення (цит. за: Артеменко 2005, с. 12-13).

Наша класифікація ґрунтується на теорії фразеологічних конфігурацій, або стилістичних контекстів, у яких реалізуються стилістичні можливості фразеологізмів, запропонованій О. Куніним (Кунін 1971, с. 14).

Складниками фразеологічної конфігурації вчений визнає фразеологічну одиницю і її актуалізатор. О. Кунін виокремлює узуальні фразеологічні конфігурації першого та другого ступенів, що сприяють реалізації ФО при збереженні незмінної її структури і компонентного складу, а також okazіональні конфігурації першого та другого ступенів. Okазіональна конфігурація першого ступеня уможливорює посилення експресивності ФО за рахунок використання її в іншій стилістичній тональності або виникнення ситуативно обумовленого змісту. Відмінною рисою okazіональної конфігурації другого ступеня є посилення експресії фразеологізму завдяки ускладненим стилістичним прийомам індивідуально-авторського перетворення або їхньою конвергенцією (Кунін 1971, с. 14-15).

Фразеологічна одиниця, будучи компонентом будь-якого тексту, тісно пов'язана з контекстом твору. Лише в контексті й у живому мовленні зазвичай вона може виявити свій смисл. Аналіз фразеологізмів поза контекстом видається малоефективним, оскільки не забезпечує розкриття семантики фразеологічної одиниці. Як слушно зазначає І. Гнатюк, стилістичні можливості мовних одиниць у конкретних умовах певною мірою стосуються і фразеологізмів, оскільки «внаслідок співвіднесеності фразеологізму зі словом дуже часто принципи аналізу і його основні характеристики переносяться у галузь фразеології. Потенційні можливості слова виявляються в контексті» (Єрченко 1994, с. 9).

За визначенням О. Куніна, «контекст – це відрізок тексту, що вичленовує й об'єднує мовна одиниця або мовленнєва одиниця, що може перейти у мовну, які детерміновані актуалізаторами у разі узуального або okazіонального використання. Фразеологічний актуалізатор – це слово, словосполучення, речення чи група речень, семантично пов'язаних з фразеологізмами, що вживаються в цих контекстах» (Кунін 1971, с. 24).

Багато фразеологічних одиниць належить до виражальних засобів мови, що уможлиблює використання фразеологізмів в узуальному (мовному) та okazіональному (мовленнєвому) значенні. У нашому дослідженні дотримуємося думки, що «узуальний (від лат. *usus* – звичай, правило) – такий, що відповідає загальноприйнятій нормі щодо вживання слова, фразеологізму» (Кунін 1971, с. 22); «okazіональний – такий, що не відповідає загальноприйнятому вживанню, має поодинокі, рідкісні значення» (Кунін 1971, с. 23).

Таким чином, ґрунтуючись на теорії фразеологічних конфігурацій і беручи до уваги кількість прийомів перетворення, що трапляються в одному контексті, ми пропонуємо таку класифікацію:

1. Простий прийом – це одиночний прийом авторського перетворення фразеологічної одиниці у досліджуваному контексті драматичного твору.

2. Ускладнені прийоми (комбінація прийомів) – це два або більше однакових способів включення фразеологічних одиниць у контекст, або два чи більше прийомів, що належать до однієї групи (структурні, структурно-семантичні, семантичні).

3. Конвергенція – вживання в одному контексті двох і більше способів включення ФО у контекст або вживання в одному контексті кількох перетворених фразеологізмів.

Аналізуючи певні тексти, дослідники неодноразово вказували на те, що фразеологічні одиниці, уживаючись у певному порядку у контексті, а в

процесі функціонування у конкретних висловленнях, унаслідок їхнього оригінального використання авторами, можуть набувати експресивних відтінків, а отже, і нового емоційного забарвлення.

Відтак, контекст відкриває широке поле можливостей для різних видів індивідуально-авторського використання фразеологічних одиниць, виникнення системних зв'язків, зокрема синонімічних. Лінійне вживання фразеологізмів-синонімів допомагає їм стилістично впливати один на одного, надаючи висловленню відтінок новизни.

1.4. Українська химерна проза як об'єкт дослідження

Химерна проза – це унікальне явище в українській літературі, яке з'явилося у 60–80-х роках ХХ століття. У цей період, коли на території всього СРСР був дозволений лише соціреалізм, ключові характеристики якого були чітко визначені владою, з'являлися автори, які відходили від постулатів соціреалізму, звертаючись до нових методів і прийомів. Авторі творів химерної течії одночасно вдавалися до зображення реального світу, виконуючи основні настанови соціреалізму, і, за допомогою фантастичних та міфологічних елементів, поєднували його зі світом ірреальним.

Недостатня вивченість проблеми виявляється у відсутності спеціальної теоретичної бази, на яку б спиралося дослідження химерної прози і умовності в ній, а також відповідного категорійного і термінологічного інструментарію.

Одним з центральних питань поетики химерної прози є умовність, теоретичний дозвіл її і практична розробка можуть істотно допомогти при дослідженні особливостей розвитку течії у цілому. «Нежиттєподібність» (Кибрик 2002), деформація реальних зв'язків є однією з визначальних рис художньої структури химерної прози, зачіпає також і зміст, і форму творів, характеризує сам спосіб естетичного узагальнення життєвих явищ письменником.

На специфіці химерної прози наголошували ще її сучасники (М. Ільницький), власне вивчення цього літературного явища тривало у 80-х – на початку 90-х років (М. Павлишин, Л. Масенко), окремі питання розглядаються до сьогодні (О. Вощенко, А. Горнятко, О. Журавська, Н. Кобилко, Д. Куриленко), проте єдиної думки ні щодо самого терміна «химерна проза» (або ж «химерний роман»), ні щодо визначальних рис досі не напрацьовано.

До химерної прози належать такі зразки української класики ХХ століття, як: роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», який став початком традиції «химерного роману» в українській літературі, дилогія В. Земляка «Лебедина зграя» та «Зелені Млини», твори В. Шевчука «Дім на горі» та «На полі смиренному», роман П. Загребельного «Левине серце», твір Є. Гуцала «Позичений чоловік...», роман В. Яворівського «Оглянься з осені», повість В. Дрозда «Ірій» та ін. Окремі аспекти цих творів були досліджені у статтях та дисертаціях.

З погляду жанрово-стильових особливостей химерна проза – явище неоднорівне. Твори відрізняються постановкою найрізноманітніших проблем, неповторною оригінальністю авторських стилів, експериментальністю, широким тематичним діапазоном.

Зокрема, Н. Кобилко зосередила увагу на специфіці хронотопу роману «Дім на горі» В. Шевчука, Н. Логвіненко дослідила поєднання реального та ірреального світів у романі, а М. Павлишин звернувся до характеристики жанру, міфологічних і фольклорних особливостей. Особливості жанру «химерного роману з народних уст» О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», поруч з іншими творами химерної прози, аналізували Д. Куриленко та Т. Тіхавська. Зв'язок роману П. Загребельного «Левине серце» з фольклором вивчала В. Галацька (цит. за: Глуховцева 2008, с. 120).

Зарубіжні дослідники зосереджувались на вивченні лише наукової фантастики. Це Д. Ганн та М. Канделарія, а також Д. Клют, серед радянських вчених питання фантастики піднімав Ю. Кагарлицький та К. Мзереулов. Серед вітчизняних науковців тему фантастичного, фантастики та фентезі досліджували Т. Гребенюк, Ю. Єгорова, М. Логвіненко та М. Назаренко, А. Трокай, Т. Гребенюк, С. Хороб, Ю. Єгорова, О. Журавська, Д. Куриленко, С. Олійник (Мороз 2002, с. 9).

Поруч з багатьма цікавими романами можна не відзначити досить низького рівня значної частини літературної продукції цього плану. Про це неодноразово згадували багато критики, висловлювалася навіть думка, що химерна проза вичерпала себе. Численні спроби назвати це явище інакше, поки не дають бажаного результату.

При всій своїй умовності, визначення «химерна проза» міцно увійшло в побут українського літературознавства і критики. Тому у подальшому ми будемо користуватися цим терміном як робочим визначенням, усвідомлюючи його недосконалість.

Коло явищ, пов'язаних з «нежиттєподібним» освоєнням дійсності, у сучасній українській прозі далеко не обмежується одним лише химерним романом. Умовність широко проникає у поетику інших жанрово-стильових різновидів, все більше у них стверджується. Навіть письменники, що працюють здебільшого у традиційних напрямках – О. Гончар, П. Загребельний, Ю. Мушкетик, В. Дрозд та ін. – все частіше звертаються до таких прийомів. Це пояснюється, у першу чергу, тими широкими можливостями, які дає умовність химерної прози для філософського, «понятійного» сприйняття, що символізує романне мислення.

Прийоми химерії майже завжди відчутні у прозі конденсованій, філософськи насиченій, концептуальній. Хоча слід зазначити, що у низці випадків ці художні засоби «розчиняються» в інших елементах поетики,

виражених більш яскраво і більш істотно для твору (наприклад, фольклорна символіка в «Правді і Кривді» М. Стельмаха, своєрідна поетичність романів О. Гончара, інтелектуалізм «Левиного серця» П. Загребельного і т.п.). Тому виділити конкретні прийоми у гранично «чистому» вигляді практично не можливо.

Окремо можна виокремити химерну прозу Є. Гуцала («Позичений чоловік», «Женя і Синько» та ін.). Для його творчості притаманні такі ознаки, як: глибокий ідейний підтекст розповіді, використання умовних форм, переосмислення фольклорної символіки, яскраво виражений ліричний струмінь розповіді, іронія, гумор, тяжіння до включення елементів інших жанрів, синтезу різноманітних стилістичних пластів та ін.

Глибокий аналіз творчого доробку письменника в контекстуальному аспекті дає можливість визначити такі особливості його химерії:

- 1) синтез реального і умовнофантастичного, що виростає з глибин народної творчості і зумовлює умовність ситуацій, образів, характерів;
- 2) стилістична поліфонія, спричинена особливостями оповідної манери;
- 3) інтелектуальнофілософська наповненість творів;
- 4) багата мовна стихія.

З кожним роком сучасна українська література поповнюється новими творами, в основу яких лягають фольклорні мотиви та міфічні істоти. В анотаціях та рецензіях не можна знайти однозначного визначення жанру творів. Частіше за все на звороті таких книжок пишуть щось на кшталт: «роман з елементами містики». У деяких творах ці елементи осучаснені, змінені автором, проте мають під собою підґрунтя тисячолітніх вірувань наших пращурів. В інших книгах збережено колорит та особливості фольклорних мотивів. Багато таких зразків сучасної української літератури мають дивні та неоднозначні сюжети, заплутану побудову оповіді, містичних героїв та несподівані кінцівки, до всього цього додаються саркастичність або

гротескність, інколи, навпаки, ліричність. З огляду на цю тенденцію в українській літературі, ми можемо зробити висновок, що "хімерна проза" в ХХІ столітті дещо еволюціонувала, проте продовжує розвиватися у новітній літературі.

Висновки до розділу 1

- фразеологізми – це стійкі, зв’язані єдністю змісту, постійно відтворювані у мовленні словосполучення або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю;

- фразеологію художньої літератури досліджували і продовжують досліджувати вітчизняні й зарубіжні мовознавці, разом з тим, і на сьогодні фразеологічна складова художніх творів української літератури залишаються не достатньо дослідженою;

- фразеологія – це розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мов;

- фразеологізм – це семантично пов’язане сполучення слів, яке не виникає відповідно до загальної організації поєднання лексем, але відтворюється у вигляді усталеної, неподільної, цілісної конструкції;

- фразеологічні одиниці, що вписуються письменниками у канву художнього твору, не завжди зберігають свою цілісну структуру, а можуть інтерпретуватися і видозмінюватися, а також, залежно від контексту, набувати нового звучання;

- прийнято розрізняти такі методи внесення фразеологічних одиниць у текст художнього твору:

- прості прийоми (одиначні прийоми авторського перетворення фразеологічної одиниці в досліджуваному контексті драматичного твору);
- ускладнені прийоми (два або більше однакових способів включення фразеологічних одиниць у контекст, або два чи більше прийомів, що належать до однієї групи (структурні, структурно-семантичні, семантичні));
- конвергенція (вживання в одному контексті двох і більше способів включення ФО в контекст або вживання в одному контексті кількох перетворених фразеологізмів).

РОЗДІЛ 2.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХИМЕРНІЙ ПРОЗІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

2.1. Семантичні особливості стійких сполучень слів

Аналіз химерної прози Є. Гуцала характеризується такими позиціями, як:

- 1) афористичність мовлення;
- 2) прив'язаність до народного мовлення, надмірне використання загальнонародної фразеології;
- 3) ускладненість і заплутаність тексту;
- 4) ампліфікаційне нанизування лексичних і фразеологічних одиниць;
- 5) авторська обробка (трансформація) загальнонародної фразеології;
- 6) продуктивне використання авторських перифраз;
- 7) оказіональне фразеотворення;
- 8) синонімізація лексичних і фразеологічних одиниць;
- 9) стилістична поліфонія.

Розглянемо найбільш виразні складники авторського жанротворення, зазначивши, що в основі кожного з них перебуває авторське використання загальнонародної фразеології.

Більшість фразеологічних одиниць, уживаних у творчості Є. Гуцала, передають поважне ставлення до батька й матері, відтворюють спектр почуттів, пов'язаних із цими святими образами. Наприклад, сум, відчуття розлуки:

(1) То що Варочка? Як почала обнімати й цілувати Абдуллу, як почала плакати – наче за мамою рідною (ПЖФ, с. 66);

(2) Й коли чудо маніпуляційної техніки торкалось до транспортера, то в чудотворця Хоми так заболіло серце, наче за мамою рідною: хоч би й

що ви казали, а не дарма самонавіюванням вбивав у душі любов до вил-зрель і прищеплював любов до скребкового транспортера, законного дітища науковотехнічної революції! (ПЖФ, с. 586);

- ніжність людських стосунків, гармонію з навколишнім світом:

(3) Бувало, ми пісень яких дівоцьких співаємо ввечері у левадах, а він підкрадеться мишкою, притулиться до мене, **як до рідної матері**, і вже так виспіває в нашому гурті, і голос – дівоцький. А хіба не любив свою Ксеню? Ото вона йде попереду, а він скрадається ззаду, бо підступитися боїться (ПЖФ, с. 118);

(4) Поралась на обійсті, у хліві, в погребі. Город біля хати був для молодіці **за рідну матір** – копала землю, засаджувала, горбилась біля кожної рослини, воювала з бур'янами, вміла заглянути в душу соняшнику, цибуліні, часнику, квасолі, знала в обличчя кожний усміхнений гарбузовий цвіт, розмовляла з маківками, говорила з буряками, – і все тямило її мову, все відповідало їй порозумінням (ПЖФ, с. 273);

- безцінність самого факту існування матері, що може в окремих випадках ототожнюватися з високо вартісними для людини речами:

(5) Але хоч і як твоя душа болить за вилами-зрелями, та, либонь, віддадуть їх тобі на безрік. – Та вони для мене, **як мама рідна! Нема того краму, щоб купити маму** (ПЖФ, с. 565);

- складність людських стосунків, обурення, у результаті якого здійснюється звертання до першооснов буття:

(6) – А чому ж ти, чоловіче, своїх нагород не чіпляєш? – Та наче ж іду не до клубу на колгоспні звіто-виборні збори... – Пек йому, **моя мати рідна!** Авжеж, не на збори, отож і начепи (ПЖФ, с. 166);

(7) Щебечіть, думаю, та витьохкуйте. Побачимо, якої ви через хвилюку заспіваєте, жєнихи яблунівські, залищальники, джигуни, а **тряця вашій**

матері! Узяв біля тину забутого заступця, копнув землю там, де недавно посадив гайку, вивернув (ПЖФ, с. 323);

(8) – **Матінко моя**, – зрідка з рота вилітало каміння слів, – де ж то я спекулянтка, га?.. Я тебе, Квашо, ще знайду, ще поквитаюся, тепер тобі на цьому базарі місця не буде і в селі не буде (ПЖФ, с. 280);

- цінність материнської науки:

(9) **Майстри не останньої руки, а руки першої**, бо передавалось уміння з кров'ю, а з молоком **матері всмоктувалось** (ПЖФ, с. 141);

(10) – **Ти, напевне, говорити не вмієш, мама рідна не навчила**, еге ж? Мовчання. – Ну, то твоє діло. Чи не так? Дивне дівча. Навіть рота не розтулить (ПЖФ, с. 45);

- ерудованість:

(11) **Отже, все, що зеленіло, цвіло й плодоносило, балакало з Хомою – хай то звіробій, золототисячник, козачий залізняк чи чаполоч пахуча – і старший куди пошлють знався на тій мові незгірше, ніж на рідній, яку **ввібрав із молоком матері**** (ПЖФ, с. 412);

- зв'язок поколінь, що здійснюється через материну лінію, традиції:

(12) У статті **безапеляційно стверджувалось, що такої чародійної сили грибок маслючок **напився з молоком матері****. Але материнське молоко не заподіяло б такого впливу на грибка маслючка, якби **разом із молоком матері він не ввібрав у себе чар української пісні**. Пісні, яка завжди лунала з уст матері (ПЖФ, с. 473);

- особливості формування національного менталітету індивіда:

(13) Є смисл не забувати про **закоханість його в красу й силу українського слова**. Є резон пам'ятати, що жив чоловік не тільки за московським, київським і місцевим часом, а й за декретним, ефемеридним і місцевим зоряним часом. Авжеж, **напився чародійної сили з молоком**

матері, але ж і з народної пісні він зачерпнув стільки, що не виміряєш (ПЖФ, с. 684);

- зневага:

(14) *Коли треба, їх удень із вогнем не знайдеш, а ти заступом горнеш із землі. Шкідник ти, Хомо, ось хто ти! – А ще з жениханням до Христі пристає! – Женишок знайшовся, **матері його ковінька!** – Хлопці, повірте, – молився, – що я такий самий жених, як ви* (ПЖФ, с. 325);

- сором:

(15) *Отже, як ви ставитесь до сексу і які погляди на проблеми сексу сповідає правління вашого колгоспу "Барвінок"? Хома скривився так, наче щойно пробував дістати слину з підлоги – й марно. – **А трясця вашій матері!** – сказав так тихенько, що навряд чи хто з американців і почув. – Га? – недочув і телеінтерв'юер, прижмурившись так, наче в малу мірку мірявся, а в велику не вліз* (ПЖФ, с. 201);

- повна згода зі сказаним:

(16) – *А таки так, **трясця вашій матері!** – мусив згодитись грибок маслячок. – Своїх мізків у нас вистачає в кожного, але тримаємо при собі, не розкидаємось добром* (ПФЖ, с. 286);

- непереборне бажання висловитись:

(17) *Отож язик як із цепу зірвався – й ох, **моя матінко, став труситись, як мокре щеня, дригоніти, як зимою хорт*** (ПФЖ, с. 116) та ін.

Із роллю батька українці пов'язують багато значних сутностей у своєму житті, зокрема:

- вибір професії, яка зазвичай передавалася ще від дідів:

(18) *Знаєте, в Яблунівці, близько від лісу, живе Максим Грень, з **дідапрадіда колгоспний конюх**, то Грень і досі, хоч у літах, схожий на жеребця* (ПЖФ, с. 152);

(19) *Пам'ятаєте про чудо маніпуляційної техніки робота Василя Васильовича, що за прилавком у крамниці замінив лавочника з діда-прадіда Петра Кандибу?* (ПЖФ, с. 595);

- добробут:

(20) *Чим так заклопотаний, якщо не секрет? – Живу, значить, як у батька за пазухою, то надумав трохи посидіти надворі та слинки вволю трохи поковтати* (ПЖФ, с. 387);

(21) *А вже б із марнотратів, що щедрі на батьківські гроші, мені було б не совісно три шкури здерти, щоб не звикали чуже добро чужим вітром носити і зсипати під своїм вікном* (ПЧ1, с. 231);

- фізичну та психологічну міць, яку символічно долають лише гуртом:

(22) – *Спробую сам, а в разі чого – й перед колгоспом поклопочуся за поміч. – Авжеж, гуртом і батька легше бити, а парад планет – починання хоч і цікаве, але нове...* (ПЖФ, с. 618);

(23) *Розказують, коли лінотипіст набрав книжку в друкарні, то сміявся так, наче батька його рідного лупцювала ватага п'яних жевжиків* (ПЖФ, с. 10);

- матеріальну цінність речей, що протиставляється продажності певних осіб:

(24) *З кого заправила б за отаку дрібочку людського життя, мов за рідного батька. А найбільше б мені платили ті, кому найдорожча тільки своя голова на в'язах, – такі ладні були б останнє зняти з себе, якби в такого продавця, як я, зайву децицію урвати* (ПЖФ, с. 230);

(25) *Подерши штани, прожогом кинувся через садок, і гілля яблунь та вишень дряпало обличчя, сікло по щоках. І здавалось, що кожне деревце кричить услід: "Ти ловкач, який і рідного батька продасть, якби знайшов охотника на старе луб'я* (ПЖФ, с. 389);

- поміркованість, що суперечить поспіху, алогічності вчинків:

(26) – *Мартохо! – дивуюсь. – Авжеж, швидка робота – живому скорбота, але ж я не хапаюсь, як попівна заміж, не кваплюся поперед батька в пекло!* (ПЖФ, с. 413);

(27) *При такій роботі-труді печалитись – це однаково, як то мовиться, що молоти батькові невіяне, а пекти матері несіяне!* (ПЖФ, с. 247);

- абсурдність ситуації, за якої звертаються до першооснов власного буття:

(28) – *Чи не від Федора Горбатюка шльондраєш? – питаю про листоношу, від якого, либонь, усього можна сподіватись. – Чолом, тату, я ваша хрещена мати!.. Теж знайшов мені кавалера!* (ПЖФ, с. 369);

- існування факту ведмежої послуги:

(29) – *Ну, хіба для профілактики... А запас біди не чинить, та й запас цей – не рідному батькові й не за готові гроші* (ПЖФ, с. 439);

(30) – *Бачу, ти на ферму квапишся так, наче покійного батька женять!* – Зоотехнік Невечеря зупинився на двоколісному огиреві. – *Оті закордонні боввани роботи за тебе не пороблять на корівнику* (ПЖФ, с. 407);

- чоловічий зв'язок поколінь:

(31) *То можна було б найняти духовий оркестр із Липівки, там хлопці сумлінні й молоді, а барабаник тамтешній грає на барабані з комсомольською відповідальністю, він учорашній десятикласник і працьовитих батьків син* (ПЖФ, с. 273);

(32) *Нема батьків на батьківські пороги, нема батьків, а ти у те – не вір!.. Сурмить у сурму сонця перемога, і біль наш плаче в срібні сурми зір* (ПЖФ, с. 212).

Відтак, можемо говорити про те, що, зважаючи на тематику аналізованих творів, цілком зрозумілим і логічним видається підтягування і

модифікація письменником семантичного навантаження фразеологізмів під змістову лінію сім'ї і всього, що з нею пов'язано.

2.2. Афоризми, прислів'я і приказки як показник фольклорності

Аналіз мови химерної прози Є. Гуцала не дозволяє залишити поза увагою власне авторську стилістику називання розділів.

Зокрема, у романі «Позичений чоловік» автор використовує заголовки для додаткового ідейно-сміслового навантаження. Відтак, власне заголовок стає тією червоною ниткою, на яку нанизується сюжетна канва усього розділу. У наступних романах, які ми будемо розглядати, автор відмовляється від такої практики і використовує опис.

Перший роман містить 47 заголовків. З них для іменування розділів письменник використав:

- паремій – 27:

«І на мудромu дідько на лису гору їздить»

«Подарунки за Дніпром без штанів ходять»;

«Мені робити, мов п'яному з гори котитись»;

«Здихни та охни, полюби та й сохни» та ін.;

- загадок – 3:

«Крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов (гриб)»;

«За білими березами талалайко плеще (язык)»;

«Сидить півень на яворі, спустив крила кровавії (калина)»;

- каламбурів – 1:

«Одне до ліса, друге до біса, а на п'яті перстень»;

- нісенітниць – 2:

«Кваша під боки взялася, а кисіль вуса закрутив»;

«Вродили верби, зацвіли раки, поспіли в'юни»;

- лихих побажань – 2:

«Щоб тебе грім убив і блискавка спалила!»;

«Щоб під ним і над ним земля горіла на косовий сажень!»;

- скоромовок – 1:

«Був собі цебер перецебрився, мав діти цебреньята-перецебреньята»;

- жартів, дотепів – 2:

«Жартуй, глечичок, поки не луснув»;

«Бодай не казати, а говорити можна»;

- повчання, сентенції – 1:

«Побачим, що буде з нас, – чи торба, чи мішок!»;

- примовки до танців – 1:

«Ой там на долині жуки бабу повалили і сорочку зняли, прочуханки дали»;

- афоризм – 1:

«Живемо, щоб їсти, а їмо, щоб жити»;

Решта – 5 заголовків – 69 авторське найменування:

«Не Півторакожуха й не Чортійогобатька»;

«Не з Грижинець і не з Газопровідного»;

«Мужність чоловічу дьогтем полито»;

«Гуляка по мисках, куклях, келишках та наперстках»;

«Три доземні поклони рідній Яблунівці».

Досліджуючи авторську трансформацію фразеологізмів, О. Важеніна зазначає, що «з 41 фольклорної одиниці, взятої письменником для найменування розділів у романі «Позичений чоловік», без авторської видозміни використано – 16 одиниць, що становить 39 %, з авторською видозміною – 25 одиниць, що становить 61 %» (Важеніна 2018, с. 68).

Письменник активно використовує афористичні фігури, серед яких найбільш популярними є: антитеза, гіпербола, паралелізм, порівняння. Письменник запозичує їх із народної фразеології.

Для творення афористичних зворотів, що є стилістичною особливістю творів, письменник використовував фраземи. Це дозволяє йому сформулювати якісно нове змістове навантаження.

Наприклад, досить часто письменник використовує фразему «бабине літо» і, здебільшого, формує із її допомогою позитивний контекст:

1) красу молодості, що протиставляється миттєвості людського буття, автор передає завдяки віддаленню компонентів фразеологічної одиниці, порушенням їхньої цілісності: *Де наша молодість?.. Де літо?.. Ген бабиного в'ється нить!.. І ми такі, немов на вітрі. Нас також вишито на мить...* (ПЧ, с. 167);

2) загадковість жіночої душі, що накладається на особливості природних явищ: *Місяць жовтень – це якийсь блискучий неперевершений афоризм, тільки ж як-бо він майстерно зашифрований! Зашифрований і отими язичницькими павутинками бабиного літа...* (ПЧ, с. 344);

3) тендітність: *Я взяв у руки ланцюг, що тепер видався легким, як павутинка бабиного літа, міцно намотав на кулак і вже намірився смикнути...* (ПЧ, с. 386).

Відомо, що українська дівчина мала право, незважаючи на батьківське благословення, піднести під час сватання гарбуза, адже вибір молодою чоловіка не повинен супроводжуватися поспіхом чи залежати від переконань: – *Дивись, Ларисо, бо заміж вийти трудніше... Це не пригірці води випити.* – *Ну й засиділась у дівках, то й що? Сиділа багато – посиджу більше!* (ПЧ, с. 404). Вважалося, що гарну жінку можуть виховати лише гарні батьки, які згодом передадуть свою доньку "на виховання" чоловікові: *Сватати треба*

не норов, а дівку, щоб із неї вдалася славна молодиця й можна було **тримати в їжачих рукавицях** (ПЧ, с. 407);

– Та нащо вам та Лариска на хазяйстві? Вона така буйна, що її і чорт не вколише. – Авжеж, **коса не клепана, жінка не бита** – то все одно, – згоджувалась мама Фрося (ПЧ, с. 406).

Автор переконує, що настрій все ж таки кращий у нареченої, ніж незаміжньої дівчини:

Куди тільки худобина повернеться – скрізь бачить себе, зранку й до вечора милується собою, ось у неї настрій такий, **немов у молодій, що до загсу йде** (ПЧ, с. 340).

Надмірне бажання вийти заміж засуджується персонажами: **Та не хапайся, як попівна заміж! Попівна хапалась, та й тепер сидить** (ПЧ, с. 200). Хлопець, традиційно, не переймається проблемою одруження: *Тепер, Трохиме Трохимовичу, можеш і попарубкувати, – сміюся. – Бо хороший вус, як то говориться, знайде собі кус* (ПЧ, с. 356).

Силу дівочої вроди передають фразеологізми на зразок: *То чому ж тоді Одарка Дармограїха (а в неї ж бо **брови гнутими колесами**, а в неї ж бо **очі чорні**, мов терен, а з лиця погідна, мов мак у полі) таки на мене поглядом накинула?* (ПЧ, с. 175); *Коси Мартошині тепер нагадують осіннє небо вночі, а в тому небі світяться зірочками сиві волоконця. А колись-бо в косах її ні однісінька костричина не світилась, і були вони – як смоль, як ніч. І що вже я ту смоль, ту горобину ніч її любив і в горобині ночі, і не в горобині! Густі й тверді, як перевесла, сягали їй за пояс, і коли притаковлюсь біля Мартохи, то лежу на її косах, мов на копиці розстеленого сіна* (ПЧ, с. 155).

Отже, діходимо висновку, що Є. Гуцало використовує афоризми, прислів'я і приказки, аби надати текстам максимальної фольклорності,

наблизити своїх героїв до реалій життя в селі, до українських звичаїв і традицій.

2.3. Синонімія і антонімія фразеологічних одиниць

Досліджуючи фразеологічну синонімію у текстах Є. Гуцала, Л. Давиденко вказує на те, що письменник використовує «принцип семантичної градації: фразеологізми, поєднуючись у синонімічні ряди, розглядають як мікросистему впорядкованих множин. У синонімічному ряді тонше відчуються відтінки значення кожного синоніма, краще розрізняються «обертони смислу», зрештою втілюється вся акумулятивність думки письменника. ФО «заряджається» додатковими семантичними нюансами, синтезованою конотацією, вступає у нові взаємозв'язки і взаємовідношення, які не виявилися поза межами ряду» (Давиденко, с.180).

Кількісно-якісний аналіз семантичних фразеологізмів у творах Є. Гуцала показав існування 23 рядів фразеологічних синонімів.

З них:

- вербальних – 12 ряди;
- адвербіальних – 6 ряд;
- субстантивних – 5 рядів.

В аналізованих творах Є. Гуцала синонімічні фразеологічні одиниці формують настільки широкі ряди, що ядро і периферія мають дуже віддалені збіги у семантичних аспектах. На цьому акцентує увагу і О. Важеніна (Важеніна 2018, с. 61).

У творах, які ми відібрали для аналізу, були виокремлені синонімічні ряди, які містять від двох до п'яти компонентів. Особливістю художньої мови письменника є формування цих рядів через триразові повтори, як правило, в одному реченні – для підсилення ефекту і авторського ставлення:

Важко, немов на ладан дишу, наче на тонку пряду, наче насвився вовкові в зуби... (ПЧ, с. 503);

...Дармограїха й раків не стала пекти від сорому, й вуха її не зів'яли від стиду, й крізь землю не провалилась... (ЄГ, с. 217) та ін.

Трапляються синонімічні ряди, коли ядро і периферія мають близьке значення лише умовно.

В одному синонімічному ряду Є. Гуцало поєднує часто синоніми із псевдосинонімами – модифікованими автором одиницями, що в процесі модифікації набувають кардинально нового семантичного звучання.

*Щось і мене повело-покрутило так, щоб я не прямо сказав, що схожий на гриб, а висловився **через пень-колоду**, через дорогу навприсядки, з допомогою **семи мішків гречаної вовни**, та й ті неповні* (ПЧ, с. 153).

Якщо ми звернемося до словника, то побачимо, що фразеологізм «через пень-колоду» має значення «недбало, як-небудь, не так як треба...» (СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 2008, с. 611), а от вислів «сім мішків гречаної вовни» має значення «багато зайвого, безглузлого...» (СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 2008, с. 809).

Тобто, бачимо, що фразеологічна синонімія у творах Є. Гуцала досить поширене явище, що додає текстам додаткового стилістичного і семантичного звучання.

Якщо ж говорити про особливості антонімічних сполучень фразеологізмів, то так само, як і синонімічні ряди, антонімічні сполучення можуть протиставлятися умовно – через опозиційні пари «дівчина – хлопець», «жінка – чоловік», «господар – господиня», «дід – внук» та ін.

Наприклад:

Як мовиться: оце тобі, дідуню, наука – не ходи заміж за внуку (ПЧ)
(Словник фіксує: *оце тобі, бабуню, наука – не ходи заміж за внука*
(УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 637).

А розгублюватися не слід, бо в тебе, можна сказати, солом'яного парубка, є шанси взяти мало не золоту дівку (ПЧ).

Одному подавай узвар на базар, а кутю став на покутю, другому байдуже паска, аби порося, а третьому якщо й хрін – то все ложкою (ПЧ).

Власне, для створення антонімічних рядів, автор використовує, здебільшого, субституцію, що допомагає надати незвичного семантичного звучання звичним (фіксованим у словниках) фразеологізмам.

Так само, як і у синонімічних рядах, у субституційних антонімічних рядах використовуються псевдоантоніми – які набувають антонімічного звучання виключно в умовах певного контексту:

Щоб спокутувати перед Яблунівкою своє захоплення Америкою, я, вибравши вільну хвилину, надумав податись у гості до бородатого художника.... (ПЖФ) Словники фіксують лише «спокутувати вину», «спокутувати гріх».

Необхідно зазначити, що велика кількість фразем містить власні імена обох статей, серед яких і антична ономастика. Загальна інтерпретація текстів дає підстави зробити висновок про те, наскільки образно змальовані Є. Гуцалом персонажі його творів. У них простежується чіткість національних характерів, відбиття особливостей традицій, звичаїв.

Такий підхід дає можливість сформулювати якісно новий, авторський текст, зафіксувати стильову манеру і т.д. У такий спосіб досягається максимальний художньо-виражальний ефект.

2.5. Граматична структура ФО

Найбільш поширеним у творах Є. Гуцала є субстантивні фразеологізми, дієслівні й адвербіальні.

1. Іменникові фразеологічні одиниці. Такі фразеологізми найчастіше являють собою стійку сполуку іменника з прикметником, де головним виступає іменник, а залежним прикметник, який узгоджується у роді, числі та відмінку:

*Хіба **оте химороддя з кованим носом** я теж не зумів би спекти на розпеченій пательні свого натхнення?! (ПЖФ)*

*І **замакітреною від радості головою (блудний муж після піврічних яблунівських мандрів повернувся додому, до родинного вогнища!)** я слухняно ступив слідом за Мартохою до музейного куточка мого імені. (ПЧ)*

*А раз так, то всі **яблунівські язики** визнали в мені батька (ПЧ)*

*В роботі я **жвавий, як ведмідь за перепелицями, швидкий, як віл у плузі, моторний, як опецьок...** (ПЧ)*

У наведених прикладах прикметники є стилістично вагомими і виразними. З їх допомогою автор посилює образність ФО, конкретизує і увиразнює значення ФО, створює градаційне посилення ознаки.

Часто для видозміни фразеологізмів автор використовує займенники:

***Поживемо – побачимо і вам розкажемо, а поки що як багацько знатимете, то мало спатимете** (ПЧ)*

***Отож і казатимуть, що стільки з мене користі, як із чорта смальцю...** (ПП)*

***Дарують, небоже, що самим негоже, – вдавалась Мартоха до філософії** (ПП)*

***Не люблю тих, у кого так ведеться, що хата й три дні не мететься** (ПЧ)*

***То ж не хто-небудь, а Одарка Дармограїха, ловкачка та пройдисвітка, її в ступні товкачем не влучиш** (ПЧ)*

Але ж вік людський минає, і для мене цей світ, як маків цвіт: удень ще цвів, а вночі опаде (ПЧ)

Ми не можемо говорити тут про особливе стилістичне навантаження, оскільки (і на цьому наголошує О. Важеніна) «субституційні партнери належать до одного розряду. Займенники-субституенти, так як і займенники-субститути, не мають конкретно виявленого матеріального змісту. Вони мають дуже загальну вказівну, неозначену або заперечувальну семантику. З їх допомогою автор формує семантичну і граматичну зв'язність тексту. Найчастіше субститууються особові займенники, змінюючи рід та особу авторської ФО» (Важеніна 2018, с. 92).

Субституційні партнери числівники:

І не з тих я, що за одним пострілом сорок сороків качок поціляють на полюванні (ПЧ)

Звертаючись до прийому субституції, Є. Гуцало часто користується дієсловами-субституентами.

Наші спостереження дають підставу стверджувати, що вони заміщують субститути тільки свого класу:

І хапаєшся, як попівна заміж, і квапишся поперед батька (ПЧ);

І почала вона балакати-голосити сім мішків гречаного Гаврила і виграла на словах, як на цимбалах.... Сльози в Одарки бігли в три ручаї ... (ПЧ).

Наведені приклади свідчать, що дієслівні замітники обумовлюються, швидше, образно, аніж змістовно. Вони меншою мірою прив'язуються автором до сюжету твору, разом з тим, вони виконують дещо іншу функцію – коригують той образ, який закладався фразеологізмом (зафіксованим у словнику).

Висновки до розділу 2

Існування у мові сталих виразів, що являють собою унікальний лінгвістичний феномен, привертає увагу дослідників протягом тривалого часу. Не міг залишитися поза увагою і той факт, що для опису одних і тих самих фрагментів мовної дійсності паралельно можуть використовуватись як нефразеологічні, так і фразеологічні одиниці, тобто ситуацію описують сукупності рівнозначних за статусом, але різнооформлених за структурою мовних знаків.

Нефразеологічні та фразеологічні одиниці мирно співіснують і разом заповнюють семантичний простір, причому з причин простої мовної доцільності ці одиниці ніколи не накладаються повністю одна на одну, а є лише дотичними чи такими, що частково перетинаються. До того ж фразеологізми понятійно співвідносяться не з усім обсягом лексики, а лише з тією її частиною, яка є конотативно забарвленою, виражає ставлення людини до дійсності, а не просто іменує її.

У творчості Є. Гуцала трапляються семантичні й граматичні фразеологізми.

Вибудовуючи канву прозових творів, письменник використовує вже сформовані і зафіксовані словником фразеологізми для творення кардинально нових образів через: формування багатих синонімічних рядів, антонімічних пар, через субституційність іменників, займенників і дієслів.

Досить часто ці субституції не змінюють і не переформатовують сюжетну лінію, разом з тим, дещо видозмінюють образ, який було першопочатково закладено у народний фразеологізм, підтягуючи його під більш сучасні умови і тенденції розвитку суспільства, які лягли в основу творення сюжетної лінії і кардинально нових образів, більш відповідних конкретному історичному періоду.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ АВТОРСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

3.1. Структурно-семантичні трансформації фразеологізмів

Особливим стилістичним прийомом, авторською родзинкою є застосування методу трансформації фразеології.

Як зазначає, О. Важеніна, «авторська мовна гра набуває у химерних романах Є. Гуцала неповторних рис: вона естетизує висловлення, химеризує авторську оповідь, художньо увиразнює і насичує зміст тексту. Використання фразеологічних видозмін є різним за прагматичними намірами письменника, а такі фразеологізми виконують роль переконливих аргументів, смислових центрів, що по-різному вплетені у загальну канву романів» (Важеніна 2018, с. 60).

У цій мовній грі Є. Гуцало цілком і повністю покладається на мовну компетенцію читача і прагне, щоб той зрозумів психологічний, морально-етичний чи естетичний підтекст незвично сформульованої думки.

Трансформуючи фразеологічну одиницю, автор руйнує закладені у загальнонародних фразеологізмах стереотипи. Разом з тим, певна тотожність виразу зберігається, додаючи автентичності образу.

Зміст фразеологізмів дає можливість простежити культурний розвиток народу, а також побачити відображення конкретної історичної епохи у художній літературі.

Семантична структура фразеологізмів у прозових творах Є. Гуцала часто зазнає трансформацій. Зауважимо, що письменник використовує практично усі типи фразеологічних одиниць – від фразеологічних зрощень і аж до прислів'їв, приказок і крилатих виразів. Наприклад:

- фразеологічні зрощення («*Якби в мене такі були, з рану до вечора тільки те й робив би, що березовою кашею годував*») (ЗВВ, с. 155);
- фразеологічні єдності («*І зразу язик прикусив – навіщо ото говорити, справилися б чи не справилися б?*») (ЗВВ, с. 150);
- фразеологічні сполучення («*На війні начеб не встиг побувати, щоб там йому одчиржило, але хіба під лиху годину не загубиш там, де не сподіваєшся?*») (ЗВВ, с. 118);
- прислів'я і приказки та крилаті вирази («*Ні, видно, горбатого могила справить*») (ПЧ, с. 189); «*Світ не без горя, але й не без добрих людей*») (ЗВВ, с. 157).

Найбільш часто у творах Є. Гуцала трапляються номінативно-комунікативні та комунікативні фразеологічні одиниці. Як от:

«Ноги переставляв так, наче йшов по кризі й остерігався впасти, а в попереку був прямиий, як багнета проковтнув» (ПЧ, с. 244) (пор. *аршина проковтнути*);

«Отож і пішла по Яблунівці слава про Хому Прищепу, що він у гріхах, немов у реп'яхах, що він геть із головою заліз по вуха в болото гріхів – і не дивись, що скоро потоне» (ПЧ, с. 84) (пор. *у боргах, як у реп'яхах*).

Тобто мова йде про трансформацію фразеологічних одиниць і введення їх у речення для розширення семантизації ситуації мовлення.

До структурно-семантичної модифікації належать:

- субституція;
- поширення компонентного складу фразеологічної одиниці;
- скорочення компонентного складу фразеологічної одиниці (еліпсис);
- фразеологічний натяк;
- контамінація.

Субституція – це «найбільш поширений різновид структурно-семантичних трансформацій – зумовлена нарізнооформленістю і

проникливістю структури ФО, що полягає у заміні одного чи двох компонентів ФО» (Важеніна 2018, с. 65).

Ну, хлопці, дивіться, як беруть вола за роги (ПЧ)

...від доторку могла вона з похмурої та насуплено умить обернутися на лагідну та ласкаву, хоч до болячки клади (ПЧ)

Ще одним різновидом структурно-семантичних трансформацій є поширення складу ФО.

Розрізняють такі різновиди поширення:

- атрибутивне;
- об'єктне;
- обставинне.

Треба ж було зловити Хому Прищепу за злодійську руку (ПЧ)

Горе без розуму, та не чекає мене лихо з великого розуму (ПЧ).

Таким чином, можемо говорити про те, що у художньому мовленні трапляються різні способи трансформації ФО – семантичні й структурно-семантичні. Серед структурно-семантичних найбільш поширеними (найчастіше трапляються у творчості Є. Гуцала):

- субституція;
- поширення компонентного складу ФО;
- скорочення компонентного складу ФО (еліпсис);
- фразеологічний натяк;
- контамінація.

3.2 . Прийом заміни компонентів

Повна заміна усіх компонентів фразеологізму зумовлена системою художньо-виражальних засобів і диктується як мовними, так і

екстралінгвістичними чинниками, сюжетом, конкретною сюжетною ситуацією:

(1) «*Розсортували ми документи: Мартосі – Мартошине, а Хомі - Хомине*» (ПЖФ) (пор.: *кесареве – кесарю, а боже - богові*);

(2) «*О, циган цигана на клячі не обдурить – тим більше, що ці цигани – Мартоха та Одарка, а, виходить, кляча – не хтось, а я, Хома Прищепка!*» (ПЧ, с. 47) (пор.: *ворон ворону око не виклює*).

Окрім того, створення численних синонічних рядів не лише збагачує комунікативні ситуації, додає їм жвавості, але й є своєрідним відлунням народно-баладної традиції, що формує базис розгортання химерії у прозі письменника:

(1) «*Важко, немов на ладан дишу, наче на тонку пряду, наче наставився вовкові в зуби*» (ПЧЖ, с. 503);

(2) «*...– сказала Дармограїха й раків не стала пекти від сорому, й вуха її не зів'яли від стиду, й крізь землю не провалилась*» (ПЧ, с. 217);

Варіації, як основний прийом, автор застосував у 2 заголовках (із тих, які нам вдалося відібрати методом цілісної вибірки):

(1) «*Не поговоривши з головою, не беріть руками!*» – пор. *Не поговоривши з головою, не бери руками* (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 271);

(2) «*Побачиш, що буде з нас, – чи торба, чи мішок! – Побачим, що буде з нас, — чи торба, чи мішок!*» (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 290);

Суто трансформаційних змін зазнали ФО у 16 заголовках (із тих, які нам вдалося відібрати методом цілісної вибірки).

З них субституційні заміни – у 4 заголовках:

(1) «*Й навіщо коневі зав'язувати хвоста? і пор. Не вміє коневі хвоста зав'язати*» (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 443);

(2) *«Легко буде лежати, пером землю держати. і пор. Легко йому лежать, пером землю держать»* (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 565);

У романі мають місце численні прийоми заміни компонентів фразеологізму ситуативно зумовленими лексемами та поширення їх прикметниками – означеннями, як-от:

(1) *«Порятувати твою честь чоловічу дуже просто – слід погостювати в усіх молодиць і кожній зосібна доказати, що не такий страшний Дармограйшин сіамський кіт, як його малює поговор»* (ПЖ, с. 292) (пор.: *не такий страшний чорт, як його малюють*);

(ПЧ) *« - Може, - кажу обережно, - то різдв'яний сон вороної кобили? – Вороної кобили? Авжеж, язик має й ворона коняка, та не балака»* (ПЧ, с. 290) (пор.: *сон рябої кобили*).

3.3. Розширення та звуження компонентного складу фразем

Продуктивність авторського використання фразеологічного усічення як прийому структурно-семантичної трансформації у досліджуваних романах Є. Гуцала є досить високою. Порівняно з іншими найпоширенішими прийомами трансформації – субституцією і поширенням ФО – усічення посідає третє місце. Ми зафіксували 180 фразеовживань, де можна простежити усічення із загальнонародних (зафіксованих у словниках) фразеологічних одиниць.

Спостереження свідчать, що не у всіх ФО допускається усічення компонентного складу. «Скорочуються тільки ті фразеологізми, котрі внаслідок цілісності семантики прагнуть до замкненості структури і яким притаманна певна семантична надлишковість: із фразеологізму вилучаються структурно факультативні, менш образні та менш експресивні компоненти, які не несуть важливої інформації або є тавтологічними» (Стельмах 2020).

Отже, усікаються насамперед периферійні, нерелевантні компоненти ФО з уточнювальним значенням. Константним завжди залишається семантичний стрижень одиниці. Цілісність структури й семантики новоутвореної усіченої ФО, за Т. Свердан, забезпечує референтна співвіднесеність усіченої ФО з її узуальним корелятом, що існує у свідомості реципієнта. Усічена форма перебирає на себе семантику повної словникової ФО, обслуговує потреби мовців без комунікативних труднощів. Передумовою для сприйняття усічення та досягнення завдяки йому певних впливів на читача / слухача є знання останнім повної узуальної ФО, тобто існування її у ментальному лексиконі реципієнта (цит. за О. Важеніна 2018). За В. Білоноженко і І. Гнатюк, «найпершою важливою умовою, що уможливило використання у ФО усічення, є традиційність, відомість та популярність серед широкого кола носіїв мови» (Гнатюк 1981, с. 131). Наші спостереження підтверджують цю думку: всі усічені ФО характеризуються широкою вживаністю носіями мови, особливо в усному мовленні.

Теоретично усіченню можуть підлягати ФО «будь-яких структурних типів, редукується будь-який конститuent, окрім лексеми, яка є семантичним центром фразеологізму» (Тимощук 2005, с. 12). Це цілком підтверджується нашою картотекою, у якій з-поміж усічених є і фраземи, і паремії.

Аналізуючи авторські вияви усічення ФО у химеріаді Є. Гуцала, основною ознакою обрали позицію усічення у структурі ФО, відповідно до якої розрізняємо препозиційні, інтерпозиційні та постпозиційні усічення ФО. Існує думка Т. Кучеренко щодо некоректності такого поділу, оскільки стабільність зовнішньої структури ФО не є абсолютною. Компоненти фразеологізму часто зазнають інверсії, дистантного розташування, тому таке розрізнення буде не об'єктивним, а суб'єктивним (Кучеренко 1997, с. 144). Принагідно зауважимо, що, по-перше, випадки порушеної структури усіченої ФО є поодинокими і на загальну картину авторських виявів вони суттєво не

впливають, а, по-друге, встановити позицію, у якій перебував усічений компонент ФО, незважаючи на нестабільність зовнішньої структури фразеологізму, можна під час зіставлення усіченої та традиційної словникової ФО.

Отже, здійснений аналіз фактичного фразеологічного матеріалу художнього текстопростору романів Є. Гуцала дає підстави констатувати, що найчастіше скорочується постпозиційний компонент фразеологізму, інтерпозиційні та препозиційні усічення є приблизно однакової частотності.

Авторський вияв постпозиційного усічення фразеологічної одиниці. Авторське згортання постпозиції ФО має різні вияви щодо кількості усічених компонентів. «Письменник вдається до скорочення окремого компонента ФО або до усічення цілої структурно-семантичної частини ФО складної структури. Усічення одного компонента – це початкова зона компресії, що привносить в авторський текст більшу виразність, посилює експресію авторської думки. Таке усічення (якщо воно не супроводжується іншими прийомами трансформації) не змінює семантики ФО, але привносить, як стверджує Н. Ковальова, «мовну грайливість» у текст авторської оповіді» (Ковалик 1977, с. 12).

Наприклад:

(1) *Авжеж, щоб менше людей знало. Але ж хіба шило в мішку сховаєш?* (ПЧ) і пор.: Шила в мішку не сховаєш утишку (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 290).

(2) *Тут що важить? Буває, важить настрій – у доброму можу стати в таку позу, що любо-дорого серцю, а в кепському – то й поза кепська, бо, може, мені тієї пози треба, як п'ятого колеса* (ПЖФ) і пор.: Як (мов, ніби і т. ін.) п'яте колесо до воза (СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: 304).

(3) *І хапаєшся, як попівна заміж, і квапишся поперед батька* (ПЧ) і пор.: Не хапайся поперед батька в пекло (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 531).

Найчастіше Є. Гуцало «активує» узуальну ФО, відсікаючи від неї цілу структурно-семантичну частину. Для цього письменник обирає фразеологізми складної структури, що містять кілька суджень і побудовані за принципом паралелізму, зіставлення, контрасту, причиново-наслідкових відношень. Такі ФО ґрунтовані на антитезі, в основі якої суперечності між явищами дійсності, заперечення однієї думки іншою. Їхня структура породжує відчуття симетрії, яка супроводжується образним зіставленням різних понять. Симетрична структура таких ФО виражає ідею статичної рівноваги в мові. Авторське відсікання останнього компонента ФО порушує відчуття симетрії і статичної рівноваги, надаючи мовленню динаміки, жвавості й активності, сконденсованості думки (Важеніна 2018, с. 65-66).

Авторська одиниця стає компактнішою, лаконічнішою, що підвищує її поєднувальні властивості. Наприклад:

(1) *Ще ніколи так не було, щоб я комусь та не позичила. Моя обіцянка – не цяцянка!* (ПЧ) і пор.: Обіцянка – цяцянка, а дурневі радість (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 316).

(2) *Звісно, знав, що не буде з мене третейського судді, як не буде з пса солонини* (ПЖФ) і пор.: Нема з пса солонини, а з зятя дитини (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 669).

(3) *Я ніколи й нікому не заздрив – ні тим, кому і в будень свято чи кому чорт дітей колише, не брав прикладу з тих, що пишаються, мов корова в хомуті* (ПЖФ).

(4) *З діда прадіда знають, що труд чоловіка годує, вони, здається, не головами, а руками думають...* (ПЖФ).

(5) *Мартохо, не вчи вченого, бо...* (ПЧ)

(6) *З посміху люди бувають* (ПЧ).

Отже, ілюстровані приклади авторського фразеовживання Є. Гуцала підтверджують думку дослідниці Т. Свердан, що найлегше усікаються ФО розлогі у своєму структурно-семантичному вираженні. Згортаючи надлишкову інформацію у постпозиції ФО, письменник «активує» її в тексті, перетворюючи на засіб мовної компресії та інформаційної конденсації.

Авторський вияв препозиційного усічення фразеологічної одиниці.

Препозиційні усічення фразеологізмів у творчості Є. Гуцала мають, порівняно з постпозиційними та інтерпозиційними, менш яскраві художньо-виражальні можливості. «Письменник усуває з ФО її початкові компоненти, які є надлишковими у плані семантичної інформації і не мають ніякого значення для комунікації та контекстуальної реалізації обраної письменником ФО. Звільняючись від зайвого, ФО зберігає тільки сигнальний фрагмент – яскравий і зрозумілий образ – який є необхідним і достатнім для реалізації авторського задуму» (Важеніна 2018, с. 66). На думку В. Мокієнка, перетворення окремих компонентів фразеологізмів у факультативні прямо пов'язано з їхньої десемантизацією. Спостереження показують, що автор може скорочувати ФО на один компонент (ними найчастіше бувають дієслова або прикметники), словосполучення або ж відсікати початкову структурну частину ФО. Наприклад:

(1) *З мене таки кращий герой, ніж із клоччя батіг* (ПЧ).

(2) *Хо-хо, думаю, повчи рибу плавати!* (ПЧ).

(3) *Навіть молодий місяць не всю ніч світить, а хай би ти світив Христі з вечора й до ранку, щоб були ви нерозливодою, а в тій нерозливоді вправно любую-милую рибку ловили, щоб була з вас парочка, як баран та ярочка* (ПЧ).

(4) *А хіба мало таких, що сповідають у мистецтві принцип: на вербі – груші, а на осиці – кислиці? Та я не з таких* (ПЖФ).

Тобто, можемо говорити про те, що згорнутий початок ФО не приховує власне авторської ФО з її прототипом, а дозволяє адекватно зрозуміти її значення і смислове навантаження. Письменник прибирає із початку ФО ті елементи, які є, на його думку, другорядними, малозначущими в смисловому, структурному та комунікативному планах.

Авторський вияв інтерпозиційного усічення фразеологічної одиниці.

При інтерпозиційному усіченні письменник може опускати елементи будь-якої структури (слово, словосполучення). Таке скорочення ФО не впливає на її семантику, а компоненти, що залишаються, містять семантику усієї одиниці. Менший обсяг ФО робить думку концентрованою і дає «більшу можливість використовувати її у великій кількості ситуацій (Пазяк 1990, с. 18). «Будь-який цілісний текст можна згорнути до певного мінімуму, який відображає найсуттєвіші моменти його змісту і є достатнім для того, щоб ідентифікувати його на предмет тій чи тій паремії» (Пазяк 1990, с. 14). Аналізований фактичний матеріал свідчить, що найбільша кількість таких ФО використовуються у діалогах, що сприяє досягненню динамізму та пружності мовлення:

(1) *Та, – кажу, – купую про запас, а запас їсти не просить* (ПЧ).

(2) *А я вже за тобою почуватимусь, як за горою, ніхто очей не виїдатиме, що я спекулянтка, перекупка і ярмаркова пройда* (ПЧ).

(3) *А я з отих, що байдуже-таки, аби поросся, що їсть у дві гулі, що якби не губка, то була б золота шубка* (ПЧ) (у словнику: Байдуже паски, аби поросся (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 429).

Нами зафіксований випадок одночасного усічення автором початку й кінця ФО, що зумовлено громіздкістю конструкції ФО, а відповідно й незручністю її використання у тексті:

(1) *Може, вона з тих, що рано народила, та пізно повінчалась* (ПЖФ) (у словнику: Не біда, що рано народила, та пізно повінчалась, а біда, що пізно повінчалась (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 620).

Усічення компонентів внутрішньої структури ФО створює ілюзію легкості, звичності, спонтанності авторського мовлення. Звернення письменника до усічення ФО пояснюється тим, що манера химерної оповіді автора нагадує невимушене мовлення, яке передає особливості розмовного мовлення, у якому неповні конструкції – поширене явище.

Відтак, можемо говорити, що основною умовою усічення ФО є її відомість, популярність серед широкого кола носіїв мови. Саме це Є. Гуцало і демонструє, застосовуючи прийом авторського усічення до однакових ФО.

3.4. Контамінація фразеологічних одиниць

Фразеологічну контамінацію у дослідженні будемо розглядати, як «прийом структурно-семантичної трансформації, при якому відбувається об'єднання ФО або їх частин, що призводить до їхньої семантичної та/або формальної зміни і появи нової одиниці – фразеологічного контамінанта» (Важенина 2018, с. 69). До основних характеристик фразеологічного контамінанта відносять нову образність, внутрішню форму, експресивність, оцінну маркованість.

Розглядають такі прийоми контамінації:

1. Контамінація-схрещення: у процесі залучені дві фразеологічні одиниці, котрі мають певну подібність значень і граматичної структурованості. Відтак, відбувається граматичне і смислове об'єднання, і усікається один компонент:

$AB + CD = AD$, де А, В, С, Д – компоненти ФО.

2. Контамінація-поширення. Контамініують дві ФО, коли один базовий фразеологізм поширюється компонентами іншого базового фразеологізму

або один з компонентів вихідної ФО поширюється цілим фразеологізмом. Схематично цей вид контамінації може бути репрезентований такими формулами: $AB + CD = ACD$ або $AB + CD = ABD$.

3. Контамінація-накладання. У цьому випадку контамінують дві фразеологічні одиниці, що мають у своєму складі однаковий компонент. Схематично цей вид контамінації може бути реалізований декількома формулами: $AB + AC = ABC$, де А – граматично опорний дієслівний компонент. $AB + BC = ABC$, де В – граматично опорний субстантивний компонент. $AC + BC = ABC$, де С – однаковий субстантивний компонент, який постає або у ролі граматично залежного, або у ролі граматично опорного.

4. Контамінація-приєднання. У межах цього виду контамінації об'єднуються у дві фразеологічні одиниці, до складу яких входять всі структурні елементи вихідних фразеологізмів. Схематично цей вид контамінації може бути представлений формулою $AB + CD = ABCD$.

Контамінант 1: блимаючи спідлоба, зизом чи косо

Базові ФО:

- 1) дивитися спідлоба;
- 2) дивитися зизом;
- 3) дивитися косо

Контамінаційна формула: $AB + CD + EF = ABDF$

Та ні, – стали запевняти похмуро, блимаючи спідлоба, зизом чи косо (ПЖФ).

Контамінант 2: заслужений затишок

Базові ФО:

- 1) заслужений відпочинок;
- 2) сімейний затишок

Контамінаційна формула: $AB + CD = AD$

На одному підприємстві – з багатими дореволюційними й пореволюційними традиціями – навіть створено комісію по організації клубу «Позичений чоловік» для пенсіонерів і престарілих, що прагнуть заслуженого затишку не біля своєї жінки, а біля чужої (ПЖФ).

Контамінант 3: кричить, як на батька, наче за воло вхопили, наче найнялась

Базові ФО:

1) Кричить, як на батька (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 747);

2) Кричить, неначе за воло вхопили (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 747);

3) Що ти кричиш, як найнявся! ((УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 747).

Контамінаційна формула: $AB + CD + EF = ABDF$

Отож Мартоху чула вся Яблунівка, гадаючи: «І чому вона кричить, як на батька, наче її за воло вхопили, наче найнялась? (ПЖФ)

Контамінант 4: носа вкрутити

Базові ФО:

1) носа втерти;

2) мізки вкрутити

Контамінаційна формула: $AB + CD = AD$

Ви, Хомо Хомовичу, впевнені? – спитав таким голосом, наче хотів носа мені вкрутити (ПЧ).

Контамінант 5: купатися в шані

Базові ФО:

1) купатися в розкоші;

2) бути в пошані

Контамінаційна формула: $AB + CD = AD$

То раніше ти сидів за сімома замками, доступу до тебе не було, як до царівни мертвої, залитої у віск, а в мене ти купатимешся в шані, як немовля в літєплі (ПЧ).

Отже, в реалізації контамінації-схрещення визначальними компонентами авторського контамінанта постають ФО зі семантичною та структурною схожістю.

Контамінація-поширення – це один різновид контамінації ФО. Тут мова йде про контамінанти, які утворилися внаслідок поширення однієї ФО (базової) іншою.

Наприклад:

Контамінант 6: віддав Богові душу ні за цапову душу

Базові ФО:

- 1) віддати Богу (Богові) душу;
- 2) ні за цапову душу

Контамінаційна формула: $AB + CD = ABCD$

Віддав би ти Богові душу ні за цапову душу... (ПП).

Контамінант 7: ворожка – на той світ дорожка, у якої лікуватись – без здоров'я зостатись.

Базові ФО:

- 1) Ворожка – на той світ дорожка (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 545);
- 2) У ворожки лікуватись – без здоров'я остатись (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ: 545).

Контамінаційна формула: $AB + CD = ABCD$

Отож, як бачимо, на корівнику тільки здавалось, що той Ікар так Хомі невірному й лукавому потрібен, як ота ворожка – на той світ дорожка, у якої лікуватись – без здоров'я зостатись (ПП).

Контамінант 8: лучче тепер, ніж у четвер, дождатися з моря погоди.

Базові ФО:

1) Лучче тепер, ніж у четвер (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 315);

2) Жди з моря погоди (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 315).

Контамінаційна формула: $AB + CD = ABCD$

Робот Полікарп мене поважає! Лучче тепер, ніж у четвер, дождатися з моря погоди! (ПП).

Найрідше о творах Є. Гуцала зустрічається контамінація-поширення.

Контамінант 9: вік живуть і вік учаться, а дурними однаково помирають.

Базові ФО:

1) Вік живи – вік учись (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 281);

2) Вік учись, а дурнем умреш (УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, с. 281).

Контамінаційна формула: $AB + CD = ABD$

І хай вона прозвучить ... і мудрецьям, які знають, де вовк, а де лисиця, які вдатні навіть свого вуха вкусити, які вік живуть і вік учаться, а дурними однаково помирають (ПЖФ).

Аналізуючи твори Є. Гуцала я зробила такі висновки:

- в одному контамінанті поєднуються декілька базових ФО, котрі не завжди є синонімічними, проте мають однаково або схожу структуру;

- структура контамінації, яку творить автор, значно ширша від базової структури, оскільки усі базові ФО входять до її структури.

Висновки до розділу 3

Формуючи образний світ прозових творів, Є. Гуцало вдається у тому числі й до лінгвістичних засобів іміджетворення, що дає йому можливість сформувати якісно новий і химерно особливий світ взаємодії людини і природи. Одними із найбільш частотних засобів стало використання фразеологічних одиниць і їх трансформування у семантичній і граматичній площинах.

Модифікуючи фразеологічні одиниці, автор, з одного боку, осучаснював образну канву, а з іншого – формував кардинально новий простір для розвитку і реалізації ідейного навантаження творів.

Для авторської реалізації прийомів семантичної модифікації Є. Гуцала характерне нанизування у межах певного мікротексту кількох однотипних прийомів. Це слугує своєрідним авторським засобом, спрямованим на естетичні та прагматичні орієнтири химерності.

Семантичні модифікації Є. Гуцала позначені індивідуальним стилем. Вони самобутні, покликані завданнями контексту й позначені особливостями химерної прози. Фразеотворча майстерність письменника виявлена в умінні активізувати фразеологічні потенції продуктивних і малопродуктивних ФО та побудувати на їх основі оригінальні мікросюжети художнього тексту.

Загалом автор використовує такі прийоми модифікації, що використовуються із різною частотою. Серед них найпродуктивнішими є:

- субституція;
- поширення компонентного складу ФО;
- скорочення компонентного складу ФО (еліпсис);
- фразеологічний натяк;
- контамінація.

Усі ці прийоми цілком і повністю підпорядковані ідейному задуму і загальній атмосфері прозових творів письменника.

ВИСНОВКИ

У будь-якій мові питання класифікації ФО є актуальною лінгвістичною проблемою. Загалом на сьогодні існує декілька типів класифікацій ФО, в основі яких лежить та чи інша головна класифікаційна ознака: семантична (В. Виноградов), структурна (Н. Шанський, А. Смирницький), історична (Б. Ларін), стилістична (Н. Шанський, В. Телія, А. Федоров) і ін. Лінгвісти класифікують фразеологізми з погляду їх складу, походження (Н. Шанський), видової приналежності (В. Архангельський), фразеологічної аплікації (В. Жуков) і т. д.

У нашому дослідженні ми відштовхувалися від класифікації В. Виноградова, відповідно до якої всі ФО були поділені на три типи за ступенем семантичної злитості їхніх компонентів, а також за ступенем мотивованості їхнього значення:

1. Фразеологічні зрощення – семантично неподільні, нерозкладні і невмотивовані одиниці, що є своєрідними еквівалентами слів.
2. Фразеологічні єдності – мотивовані і похідні одиниці, що є потенційними еквівалентами слів.
3. Фразеологічні сполучення – одиниці, у яких один з компонентів має вільне, а інший – фразеологічно пов'язане значення, обмежене вузьким колом словесних зв'язків.

Разом з тим до цієї класифікації було додано ще фразеологічні вирази (відповідно до класифікації М. Шанського) – стійкі за складом і вживанням ФО, які не тільки є семантично членованими, але й цілком складаються зі слів із вільним значенням. До складу четвертого типу ФО входять стійкі фрази різних структурних типів, що виконують різні семантичні функції.

Фразеологізми відображають у своїй семантиці тривалий процес розвитку культури народу, фіксують і передають від покоління до покоління культурні установки і стереотипи.

Досліджуючи особливості використання фразеологізмів у химерній прозі Є. Гуцала, маємо такі висновки:

Фразеологічна одиниця – це той текст, який було сформовано в межах національного дискурсу. Він є виразником особливої ментальності, результатом інтерпретації дійсності.

Фразеологізми виконують функцію семантичного і динамічного кумулювання. Вони поєднуються за власними семантичними правилами, що робить їх відмінними від звичайних слів української мови. Власне фразеологізми мають змогу актуалізуватися виключно у мовленні, додаючи сказаному певного семантичного відтінку.

Модифікація фразеологізмів проводиться автором з певною метою і цілком усвідомлено. Змінюючи структуру, автор впливає і на семантику ФО, що використовується з цілком прагматичною метою – надати образу певного відтінку, якого не можливо досягнути за допомогою звичайного використання фразеологізму, зафіксованого словником.

За основу вивчення особливостей використання фразеологізмів у творчості Є. Гуцала, ми взяли такі трансформаційні прийоми:

- прості (мова йде про поодинокі трансформаційні модифікації фразеологічних одиниць автором);
- ускладнені (повторюваність способів включення фразеологічних одиниць у контекстуальне тло прозового тексту);
- конвергенція (використання в одному контексті двох і більше способів включення ФО у семантичну канву художнього тексту).

Химерна проза, що постала на ґрунті барокових традицій, дає широкі можливості для авторських фразеологічних трансформацій і створення оказіональних ФО.

Власне авторська манера трансформувати ФО є домінантною ознакою явища української химерії. Зокрема, це ж фіксуємо і в трилогії Є. Гуцала.

Семантичний потенціал трансформованих ФО досить великий, оскільки автор не обмежує себе у пошуках ідеальної контекстуальної лексеми, яка би дала можливість чітко і в деталях прописати образ, що лягає в основу сюжетної канви.

Такі одиниці мають найширший семантичний потенціал і створюють основну гаму авторської стилістики митця. Включаючись у потужне поле химерної оповіді, вони заряджають її експресивністю, емоційністю, жартівливою грою народних паремій, створюють своєрідну «розкутість» стилю, гумористичну тональність.

Є. Гуцало піддає ФО авторській трансформації, вносячи зміни як в структуру, так і в семантиці, що дає нам підстави говорити про власне авторську фразологічну трансформаційність: одночасно із структурно-семантичною трансформацією відбувається і семантична модифікація.

Письменник поєднує нефразеологічні й фразеологічні одиниці, дає їм можливість співіснувати в одному контекстуально-змістовому полі, але в жодному разі Є. Гуцало не накладає ці одиниці одну на одну, роблячи їх лише частково дотичними.

Аналіз химерної прози Є. Гуцала показав, що в тексті вільно співіснують семантичні й граматичні ФО.

Серед найбільш поширених авторських фразеологічних модифікацій відзначаємо субституцію, поширення і усічення компонентного складу ФО, фразеологічний натяк, контамінацію.

Серед найбільш використовуваних типів контамінацій у творчості Є. Гуцала можемо виокремити такі:

- контамінації-схрещення, котрі ілюструються за формулою $AB+CD=AD$;

- контамінації-поширення, що ілюструються формулами $AB+CD=ACD$ чи $AB+CD=ABD$

- контамінація-накладання, що відображені у формулах: $AB + AC = ABC$, де A – граматично опорний дієслівний компонент; $AB + BC = ABC$, де B – граматично опорний субстантивний компонент; $AC + BC = ABC$, де C – однаковий субстантивний компонент, який постає або в ролі граматично залежного, або в ролі граматично опорного;

- контамінація-приєднання, котру можна описати формулою: $AB+CD=ABCD$.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авербух К. Я. Лексические и фразеол. аспекты перевода: учебное пособие М.: Издательский центр «Академия», 2009. 176 с.
2. Арнольд, И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973. 246 с.
3. Артеменко Г. С. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів: логічне та алогічне : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова. Чернівці, 2015. 20 с.
4. Балли Ш. Французская стилистика. М. : Изд-во иностр. лит., 1961. 392 с.
5. Баран Я. А. Фразеологія: знакові величини : Навч. посібн. Вінниця : Нова Книга, 2008. 256 с.
6. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 176 с.
7. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии. Москва: Знак, 2008. 656 с. С. 11-12.
8. Бардукова Г. О. Норма і девіація в сучасній українській фраземіці : монографія. К. : «Аграр медіа Груп», 2016. 252 с.
9. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / відп. ред. Л. С. Паламарчук; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. К. : Наук. думка, 1989. 156 с.
10. Богданова І. В. Сугестивний потенціал прецедентних одиниць в українському медійному дискурсі початку ХХІ ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Інна Володимирівна Богданова. Вінниця, 2016. 191 с.

11. Важеніна О.Г. Авторська трансформація загальнонародних фразологізмів у химерній прозі Євгена Гуцала. Дис. ... к.ф.н. Вінниця, 2018.
12. Важеніна О. Г. Синонімізація фразеологізмів як художня домінанта химерної прози Євгена Гуцала. *Scientific Light No (Wroclaw, Poland) 19 (2018)*. С. 21–23.
13. Важеніна О. Г. Фразеологічна синонімія як образно-виражальний засіб химеріади Євгена Гуцала. *International research and practice conference «Modern philology: relevant issues and prospects of research»*: Conference proceedings, October 20–21, 2017. Lublin : Izdevnieciba «Baltija Publishing». Р. 11–16.
14. Важеніна О. Фразеологічний натяк як засіб створення гумористичносаатиричної прагматики художнього тексту. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2010. Вип. 20. На честь 55-річчя професора А. П. Загнітка. С. 152–157.
15. Важеніна О. Г. Фразеологічні трансформи як маркери химерної прози Є. П. Гуцала. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Том 22 (61), № 4 (1). Филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2009. С. 124–130.
16. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. *Избранные труды: лексикология и лексикография*. М., 1977.
17. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури : підручник; за наук. ред. О. Галича. К. : Либідь, 2008. 488 с.
18. Гамзюк М. В. Актуалізація стійких елементарних мікротекстів (на матеріалі німецької мови). *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 63–69.
19. Глуховцева І. Я. Трансформація стійких сталих виразів як одна з корінних ознак прецедентного тексту. *Лінгвістика: зб. наук. праць*.

- Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка; наук. ред. К. Д. Глуховцева. Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2008. № 2 (14). С. 117–124.
20. Гнатюк І. С. Деякі особливості використання фразеологізмів у мові сучасної художньої прози. *Українська мова і література в школі*. 1981. № 9. С. 62-64.
21. Давиденко Л.В. «Ні врізати, ні доточити». *Культура слова: Збірник праць*. / За ред. С.Я. Єрмоленко. Київ: Наукова думка, 1992. Вип.. 42. С. 54-57
22. Добровольский, Д. О. Типология идиом. *Фразеография в Машинном фонде русского языка*. М., 1990.
23. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних . К.: Либідь, 2001. 222 с.
24. Єрченко П. Г. Класифікація фразеологічних одиниць. *Іноземна філологія*. 1994. С. 8–12.
25. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. Львів : Вища школа, Вид-во при Львівському університеті, 1983. 160 с.
26. Їжакевич Г. П. Стилїстична класифікація фразеологізмів. *Українська мова і література в школі*. 1971. № 10. С. 21–27.
27. Кибрик А.А. Языковая картина мира. *Энциклопедия Кругосвет*. М., 2002.
28. Ковалик І. І. Про власні та загальні назви в українській мові. *Мовознавство*. 1977. № 2. С. 11-18.
29. Колоїз Ж. Стилїстичні ресурси власне паремійних одиниць. *Науковий журнал*. 2014. № 2. С. 127–138.
30. Коломієць О. М. Фразеологічні синоніми в системі образно-зображувальних засобів мови Є. П. Гуцала. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*. Матеріали Всеукраїнської

- наукової конференції (26– 28 березня 2003 р.). Дніпропетровськ : Економіка, 2003. С. 227–228.
31. Кононенко І. В. Мова і народна культура. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 62-69.
32. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. К. : Видавничий центр “Академія”, 2000. 368 с.
33. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. К. : Вид. центр “Академія”, 1999. 284 с.
34. Лавринович Л. Українська химерна проза в аспекті постмодернізму (на прикладі роману Є. Гуцала «Позичений чоловік»). *Терміносистеми сучасного літературознавства: досвід розробки і проблеми*. 2006. С. 269-280.
35. Маслова В. А. Лингвокультурология: Уч. пос. для студ. высш. уч. зав. М. : Изд. Центр “Академия”, 2001. 208 с.
36. Мельничук О. С. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов. *Слов'янське мовознавство. XI Міжнародний з'їзд славістів*. Київ, 1993. С. 74–98.
37. Ковалева Н. А. Авторское фразообразование и коммуникативная стратегия в письмах А. П. Чехова. Астрахань : Издательство Астраханского государственного педагогического университета, 2000. 246 с.
38. Кунин А. В. Фразеологические единицы и контекст. *Иностранные языки в школе*. 1971. № 5. С. 2-15.
39. Кучеренко Т. До проблеми трансформації фразеологізмів. Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Вип. 9. Слов'янська філологія. Чернівці: ЧДУ, 1997. С. 143–147.

40. Ломов А. Г. Фразеология в творческой лаборатории писателя (на материале драматических произведений А. Н. Островского): дисс. ... д. филол. н. Елец, 1998. 513 с.
41. Майдаченко П.И. Гротеск, ирония и пародирование как виды комического в современной украинской прозе. Автореф. дис. ...доктора филол. наук. Киев, 1985. 16 с.
42. Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом власне ім'я в сучасній українській мові: структурносемантичний аспект: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01/Донец. нац. ун-т. Д., 2002.18 с.
43. Пазяк М. М. Людина в прислів'ях та приказках. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. К. : Наук. думка, 1990. С. 7–28.
44. Папіш В. Фразеологізми у спектрі лінгвоаналізу художнього тексту . *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: збірник наукових праць. Ужгород: УжНУ, 2006. Вип. 10. С. 89-96.
45. Свердан Т. П. Усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації у фразеології) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 2003. 20 с.
46. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти: Монографія. Київ; Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
47. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : “Око”, 1996. 416 с.
48. Стельмах Б. Роль фразеологічних одиниць у художніх і наукових текстах Агатангела Кримського. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5547/1/s136-140.pdf>

49. Супрун А. П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі поетичних творів М. Рильського): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Д.: ДДУ, 1999. 19 с.
50. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.
51. Тимощук Н. П. Функціонування фразеологізмів у романах Йозефа Рота : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови». Львів, 2005. 19 с.
52. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Луганськ : Альмамастер, 2007. 494 с.
53. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г., Українська фразеологія. Харків: Основа, 1990, 167с.
54. Федотенко О. Інтерпретація українського химерного роману другої половини ХХ століття в літературознавчому дискурсі : жанрово-стильовий аспект. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2013. Ч. II. С. 20–29.
55. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. Гніздовий підхід. Київ : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2003. 304 с.
56. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. СПб.: Специальная литература, 1996. 192 с.
57. Юрик В.О. Елементи фантастики та соціального реалізму в жанрі химерного роману (на матеріалі творів Олександр Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця», Павла Загребельного «Левине серце», Валерія Шевчука «Дім на горі»). Автореферат дипломної роботи на здобуття академічного ступеня магістра філології. Миколаїв, 2020. URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1040/1/%D0%B0%D0>

[%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%84.%20%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%BA.pdf](#)

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ЗВВ: Гуцало Є. П. *З Вогню воскресли: Мертва зона: Біль і гнів*: Повісті. К.: Укр. вид. група, 1996. 432 с.
2. ПЖФ: Гуцало Є. *Приватне життя феномена*. Твори в п'яти томах. К. : Дніпро, 1997. Т. 4. С. 5–394.
3. ПП: Є. Гуцало. *Парад планет*. Твори в п'яти томах. К.: Дніпро, 1997. – Т. 4. – С. 395 – 685.
4. ПЧ: Гуцало Є. *Позичений чоловік*. Твори в п'яти томах. К. : Дніпро, 1997. Т. 3. С. 147–460.

SUMMARY

Budkivska V. S. Phrasemics of Yevhen Gutsal's Chimerical Prose: Linguo-Cultural Aspect.

The master's thesis is devoted to the study of phraseological units in the works of Eugene Gutsal.

Phraseology is an integral part of language, which helps to express all the peculiarities of a given language briefly and clearly, and moreover to convey mentality, habit of mind and national character of its speakers.

The relevance of the chosen research topic is determined by the fact that the language of works of art is a powerful source of enrichment of national phraseology.

The aim of the work is to study the structural-semantic and functional features of the phrasemics of chimerical prose by E. Gutsal.

The object of research is the phraseological units of the works by E. Gutsal.

The subject of research is linguistic and cultural, structural and semantic features of phraseological units.

The research has shown that the author's transformation of common phraseological units in the studied chimerical prose is aimed not so much at the concretization, development or deepening of the content of chimerical prose, but at the emphasis underlined by the experimental experiment.

The semantics of phraseology makes it possible to trace the cultural development of the people, as well as to see the reflection of a specific historical epoch in fiction.

The analysis of E. Gutsal's chimerical prose gives grounds to say that the author most often uses nominative-communicative and communicative phraseological units.